

SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM
Neveléstudományi Intézetének Könyvtára

4733.

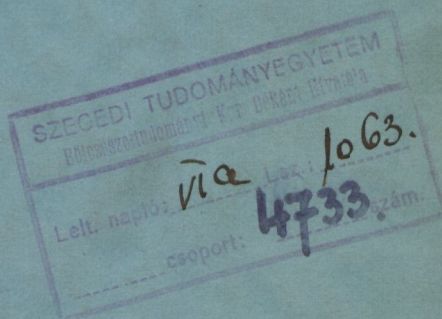
SzNyV 58-2646

ények a
nyegyetem Pedagógiai Lélektani
téből.
SZ.

A félelem jelenségeinek lélektana és pedagógiája.

ÍRTA:
TÓTH BÉLA ZOLTÁN
tanítóképző-intézeti tanár.

1939.

"HONIA" KÖNYVNYOMDA VÁLLALAT DEBRECEN, FERENCZ JÓZSEF ÚT 79. — TELEFON: 26-89.

Közlemények a
Szegedi Ferencz József-Tudományegyetem Pedagógiai Lélektani
Intézetéből.
34. sz.

A félelem jelenségeinek lélektana és pedagógiája.

ÍRTA:
TÓTH BÉLA ZOLTÁN

tanítóképző-intézeti tanár.

SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM	
Neveléstudományi Intézetének Könyvtára	
Lelt. napló: _____	Lsz.: 4650.
_____ csoport:	4733.

B. 1939.

„PANNONIA” KÖNYVNYOMDA VÁLLALAT DEBRECEN, FERENCZ JÓZSEF ÚT 79. — TELEFON: 26-89

SZTE Klebelsberg Könyvtár
Egyetemi Gyűjtemény
2.

HELYBEN
OLVASHATÓ

A M. Kir. Ferencz József-Tudományegyetem
Bölcsészet-, Nyelv-, és Történettudományi karához
benyújtott doktori értekezés.

Bíráló: *Dr. Várkonyi Hildebrand* egyet. ny. r. tanár.

Társbíráló: *Dr. Mester János* egyet. ny. r. tanár.

SZTE Egyetemi Könyvtár

J000796153

I. Bevezetés.

Értekezésünk célja a félelem és rokonjelenségeinek *lélektani* és *pedagógiai* megvitatása. Első pillanatra egyszerű és könnyen megoldható feladatnak látszik ez, mivel olyan élményekről van szó, amelyeket valamennyien számtalanszor átéltünk. A tüzetesebb elemzés mégis nemcsak fenti véleményünket cáfolja meg, hanem arra is rámutat, hogy a *félelem* érzése testi-lelki szervezetünkkel szétválaszthatatlan kapcsolatot alkot. A félelem jelenségeinek helyes értelmezése is csak az organizmus egészébe illesztve járhat sikerrel. A *félelem egyetemes és leküzdhetetlen érzés*. „Láttam jeles gondolkozású férfiakat — írja Rousseau az „*Emil*” egyik fejezetében — „erős szellemeket”, bölcselőket, merész katonatiszteket, kikre nem egykönnyen lehetett nappal ráijeszteni, de kik a legcsekélyebb éjjeli nesz hallatára úgy reszkettek, mint a kocsonya.” — A félelem hű kísérő életünk folyamán s ha változik is formájában vagy módosul tárgyában, sajátos jellegét soha sem veti le. Lelki világunk félelmi állapotokkal van finoman keresztül szöve. Sikereink és kudarcaink egyik legfőbb forrása a bennünk kifejlődött helyes vagy ártalmas félelem. Nehéz ellene harcolni, mert ösztönön alapszik, amely működése pillanatában felszakítja az értelem gátjait és hatalmába keríti egész fizikai és lelki szervezetünket. „Mit használ a biztatás, hogy nincs mitől félni, mikor egyéb gondolatom nincs, mint a félelem” (Rousseau).

A félelem azonban értékek szolgálovájává is válhat. Amíg a gyermekkorban sokszor túlzott erővel *zabolazza meg* az erejében bízó szilaj, de tapasztalatlan törekvéseket, addig a felnőttél a magasabb értékek védelmébe szegődik. A helyes nevelés az *istentélelem*, a *törvények*-, *tekintély*-, *erkölcs*-, *társadalmi szabályok iránti tiszteletté* alakíthatja át.

Tanulmányunk két főrészsre öszlik. A *lélektani* rész fejezetei a probléma jelenlegi állását és fonto-

sabb eredményeit nyújtják, a *pedagógiai* részben pedig a neveléstani kérdések kerülnek megvizsgálásra.

Bár megállapításaink főleg 6—12 éves *fiúgyermek*ekre vonatkoznak, mégis szükségesnek tartjuk bővebben utalni a korai gyermekkor helyzeteire is. Későbbi életkorok sajátos jelenségei csakis a fejlődés ilyen folyamatos láncolatába illesztve érthetők meg.

A félelem és a vele összefüggő kérdések vizsgálatának nehézségeivel tisztában voltunk. Fáradozásunkért azonban kárpótolt a felmerült számos érdekes, olykor izgató probléma, melyeket tanulmányunk folyamán részletesen megvitattunk.*)

*) Idézeteinkben a zárójelben lévő két szám közül az első az *Irodalom*-ban (l. a kötet végén) közölt mű sorszámát, a második szám az idézett mű oldalszámát mutatja.

I. RÉSZ.

I.

Az érzelem helye a lelki jelenségek között.

Nincsen olyan ember, aki *mentes lenne az érzelmektől* és minden ténykedését kizárólag értelmének kormányzása alá rendelné. Érzelem hiányában megszűnnének a társadalmi és nemzeti közösségek. Minden emberi csoportot csak a számító, hideg ész eredményének képzelhetnénk el, mert hiányoznák az egyeseket családdá, társadalommá, egyházi és nemzeti egésszé fűző érzés. Érzelem nélkül közösségi életet elképzelni sem tudunk. Hiánya az értékes egyéni élet halálát is jelenti. Célkitűzések, állásfoglalások, törekvések, az önérték megítélése, sőt egész életvezetésünk mozgató rugója éppen az érzelem. Nem bővíti ismeretünket, tudásunkat és mégis minden szellemi birtoklásunk alapvető feltétele. Csak azt ragadjuk meg, „aminek érzelmi akcentusa van” (30:233.) Az érzelem olyan televény föld, amelyből tudásunk csirái kisarjadhatnak. Általa lehetséges, hogy figyelmünk valamire erősen ráirányuljon és az értelmi elemeket „én”ünk számára maradandóan megőrizzük. A tudat világában más pszichikus elemek mellett (mint az érzet, képzet, szemlélet, stb.) kiemelkedő helyet foglal el. *Lelki szervezetünk elsődleges alapját képezi.* — Az emberi lélek súlypontja éppen ezért az érzésben kereshető. (11:58.)

1. Az érzelem elhatárolása egyéb jelenségektől.

Boda meghatározása szerint (7:180.) „érzéseknek mindig dinamikus erővel bíró és eredetükben a szervezet általános (globális) viselkedését az életfenntartás érdekében célszerűen szabályozni hivatott olyan jelzéseket tekintünk, amelyek az én-nek a szervezet egészét illető egy oly állapotáról tudósítanak bennünket, amely én állapot közvetlenül és mindig csupán organikus vagy organikus-pszichikus folyamatokhoz kapcsolódik.”

Az *érzelem*, mint *lélektani fogalom* a fontosságához illő helyét csak az *újabb időkben* foglalhatta el. Sokáig kísértett a lélektanban az a törekvés, hogy az érzelmet az *érzettel* azonosítsák vagy legalább is bizonyos *fiziológias változások* eredményének tekintsék. (Talán a *természettudományok előretörése* folytán, vagy még inkább az *érzet és érzelem közötti* rendkívül *szoros kapcsolat* miatt.) A „*peripherikus érzelem-elmélet*” (22:171.) hívei, közöttük W. James és Lange¹ is az érzelmet a *szemlélettel* életre hívott *reflexek útján* kiváltott *szervi- és mozgásérzetek* eredményének tartják.

A „*peripherikus érzelem-elmélet*” feltevéseit ma már számtalan vizsgálat megdöntötte, e felfogás hangoztatóinak érdeme mégsem vitatható el. Fokozott mértékben ráirányították a kutatók figyelmét a testi és lelki jelenségek közötti összefüggésekre, miáltal a lelki jelenségek mélyebb értelmezése lehetővé vált. Különösen korszakalkotók ezen a téren *Lehmann Alfréd* (38:40—41.) dán tudós éveken át folytatott *kutatásai*. Kétségtelen, hogy *kellemes* vagy *kellemetlen* érzelmi szín keletkezhet az érzékszerv ingerlése következtében. Az *érzetek minősége* serkentőleg vagy gátlólag befolyásolhatja a szervezet működését s nyomukban pozitív (kellemes) vagy negatív (kellemetlen) érzelmi hullámzások járhatnak (pl. mély hang: kedvetlenségi érzés). Mindez azonban még korántsem bizonyítja az érzet és érzelem azonosságát. Az *érzelmek gyönyör és fájdalom jellege élesen elkülöníthető az érzelmet hordozó tartalmi élménytől: az érzettől vagy szemlélet-től*. A kellő értelmezést a két lelki jelenség között kifejlődött *szoros asszociációs viszony* nyújtja, melynek következtében az egyik tényező megjelenése szükségképpen maga után vonja a másik fellépését is. Az érzelmek ugyanis legtöbbször valamely *érzethez, képzethez*, stb. kapcsolódva tűnnek fel. Önálló létezésük értelmenlen volna s csakis, mint a szervezet testi-lelki jelenségeit kísérő *jelző-készülék célszerű* az egyén és rajta keresztül a faj szempontjából.

Hasonló kapcsolat állapítható meg a *kifejező mozgások* és az *érzelmek* között is. A testi folyamatok pusztán megléte felidézheti a vele szorosan társult érzelmet. Ha igaz volna az az állítás, hogy a szervi érzetek és kifejező mozgások *okai* az érzelmeknek, úgy elnyomásuk az érzelem megszűnését is jelentené. Eb-

ben az esetben a tapasztalat szerint azonban csupán *módosulásról* beszélhetünk, mert a kifejező mozgások maguk is különféle érzelmek hordozói, amelyek együtt merülnek fel vagy tűnnek el. Jelenlétük mindenesetre *színezi* az eredeti érzelmet. Ép így az *érzetek* is ébresztenek kellemes vagy kellemetlen érzéseket, de maguk mégsem érzelmek. (22:175.). A *viszony éppen fordított*: az érzelmek a feltételei az organikus változások- és kifejező mozgásoknak. Az *érzet, érzem* és a nyomukban járó *testi változások* jól elválasztható részeket alkotnak, ami természetesen összhangba hozható azzal a jelenséggel, hogy ezek a részek egymás között *szorosan és bonyolultan szerződnek*.

Hogyan vonhatjuk meg ezek után az érzet és érzem közötti határt? Az *érzet* a külvilág ingereinek, tárgyi benyomásainak, történéseinek az észrevése. Az így keletkezett ingerek egymástól jól elkülönülő (látás, hallás, szaglás, stb.) osztályokat alkotnak, melyeknek felfogására sajátos szervek szolgálnak.

Az *érzelmek* ellenben „én”-ünk *alanyi* (szubjektív) és *önkéntelen állásfoglalásai* a külvilág benyomásaival szemben. Az érzelmek „én”-ünk közvetlen reakciói. Egymással szorosan összefüggő rendszert alkotnak. — Nincs olyan érzem, amelyből közbeeső fokokon és közömbös zónákon át valamely más érzemhez ne juthatnánk. (52:49.) Az érzem dinamikus *hajtóerő*, saját állapotunk kifejezője. Minden lelki tevékenységünk *elsődleges és legmélyebb* alapját teszi. *Irányító és ösztönző* erő. Cselekvéseinket megindító tendenciánk a végső lökést tőle kapja. Önmagunkra vonatkozó, mindig *testi változásokkal járó* lelki jelenség (szívverés, lélekezés, hormonkiválasztás). Lényegesen eltér a tudat egyéb tartalmaitól, velük azonban igen szövevényes módon van összeköttetésben.² (38, 52, 22, 8.).

2. Az érzelmi élet legmélyebb alapjai. A félelem ösztönös alapjai.

Az érzelmi élet mélyreható felfejtését és megvilágítását Boda (7:180—203, 8:125—142.) elmélete alapján kísérelhetjük meg.

Az érzelmek legmélyebb, biológiailag is alággyazott strukturáját nyomozva, mindenekelőtt az ösz-

tönrendszert az egyénnel vonatkozásban tesszük vizsgálat tárgyává, amely értelmező alapot fog nyújtani a lelki-egész rész-egészeinek és egymással kapcsolatot tartó köreinek (érzelmi-, értelmi-réteg) a kialakulásához is. Úgy látszik, a *biológias ösztönrendszer-hálózat* az egyén és rajta keresztül a faj érdekeit közvetlenül szolgálja. A kellemes keresése, a kellemetlen károsodás elkerülése hatására a sok gyakorlás és ismétlés folytán örökletes tulajdonsággá alakult. Mechanizálódott, mivel a faj érdekeit csakis ilyen begyakorolt és kicsiszolt pályák segíthetik elő. (38:99.)

Az *ösztön*, mint a faj biológiai létét szolgáló berendezkedés, a fejlődés folyamán elkülönült az egyén szolgálatába szegődött *affektív tendenciáktól*, bár kezdetben eredetükben egymásnak megfelelően differenciálatlanul összeforrottak.³ (8:25.)

Az *ösztönök*, (Mc. Dougall) és *tendenciák* (propensities,) szoros egységet alkotnak ugyan, mégis zavaró volna a két fogalom egyértelmű használata. Az *ösztön* *Bartók* szerint valamennyi cselekedetünk mozgatója, amelynek szolgálatában áll az ember egész értelmi és érzékelési apparátusa. Az ember nemzedékről-nemzedékre örökíti ezt az apparátust, amely a társadalmi, művelődési és élettani hatások alatt szüntelenül módosul, növekedik vagy csökken. (4:45.) Az *ösztön* szunnyadó állapotban marad, amíg valamilyen ingerlés föl nem ébreszti és működő tendenciává nem teszi. A *szükségletek* és *hiányérzetek* mozdítják ki nyugalmi helyzetéből s az idegrendszer és mozgató mechanizmusok segítségével keresi az érvényesülést. A *tendencia tehát az ösztönnek megfelelő irányban működik* s az ingerelt ösztönerőket egyirányba fordítja s részben *belső* testi folyamatokat, részben *külső* cselekvéseket és mozgásokat (menekülés, táplálékszerzés) hoz létre. Az ehhez szükséges lökőerőt a hiányérzetektől táplált *impulzus adja*. Az impulzív tényezők életre ébresztik az ösztönöket s ezek az értelmi, akarati tényezőket az egyén, illetve a faj érdekeinek megfelelő reakciókra serkentik. Célráirányított erő, mely mindaddig működik, míg kielégülést nem talál.⁴ (14:73.)

Az *ösztönök* száma, felépítése tekintetében eltérő a kutatók véleménye. Abban mégis többé-kevésbé egyetértenek, hogy velünk születtek s lelki életünk csodás épülete rájuk, mint közös alapra épült.

Mc. Dougall (14:76—77.) tizennyolc ösztönt sorol fel, melyek között a *félelem* is megtalálható: 1. *táplálékkeresés* ösztöne, 2. *utálat, undor* ösztön, 3. *nemi* ösztön, 4. *félelem* ösztön, 5. *kíváncsiság* ösztöne, 6. *gondoskodás* vagy *szülői* ösztön, 7. *nyáj- és társas* ösztön, 8. *önérvényesítő, önkifejtés* ösztöne, 9. *alárendeltségi* ösztön, 10. *harag* ösztön, 11. *segítségkeresés* ösztöne, 12. *alkotási-kényszer* ösztön, 13. *birtoklási* ösztön, 14. *nevetés* ösztöne, 15. *kényelmi* ösztön, 16. *kipihenés és alvási* ösztön, 17. *vándor* ösztön, 18. *egyszerűbb ösztönerők*, mint pl. a *köhögés, orrfűvás*, stb.⁵

A *szükséglet- és hiányérzetek* impulzusoktól kísért vágyakkal és törekvésekkel bővülnek, amelyek iparkodnak az ösztön által jelzett szükségletet kielégíteni. Így a *szükségleteken keresztül összekapcsolódik az affektív tendencia és a biológias ösztönrendszer*. A fejlődés folyamán mindkettő tovább differenciálódik, az egyik a lelki síkon, a másik az élettani síkon. A merevebb és csira szerint meghatározott ösztönrendszer nem bontakozhat ki olyan sokrétűen és finoman, mint a lelki síkon mozgó, alakítható, fejleszthető és nevelhető affektív tendenciák.

Az *ösztöni síkon* követve tovább a strukturálódást, megállapítható, hogy az ösztönök egymás között és mint élettani és lélektani első a lélek többi részével is rendkívül bonyolult és szoros kapcsolatot tartanak fenn, amelyben az *önérvényesítés és az önkifejtés tendenciái*, mint az egyén és a faj érdekeit szolgáló tényezők jutnak uralomra. (8:126.) Különösen két irányban bontakozik ki a lelki élet rendkívül finoman: a) az *eszmélések* és b) az *érzelmi-hangulati* irányok felé. (8:126.)

a) Az *eszmélés* korai megjelenése összefüggésbe hozható a körülményekhez igazodó életvezetés követelményével. Általa lehetséges az egyént körülzáró *tárgyi és a lélek belső, alanyi világának* a megismerése. Az eszméléseket könnyen befolyásolhatják *érzelmi tényezők*, hiszen a fejlődés alapja közös. Többé-kevésbé *kialakult formájuk* viszont megszabja az *érzelmi és akarati* irányba történő fejlődést. (8:126.)

b) Jelen vizsgálódásunk homlokterében azonban az *érzelmi-hangulati* jelenségek állanak, amelyek keretében megkíséreljük az érzelmek egy *kielégítő* osztályozását is nyújtani.

Mindezideig *hiányzik a szilárd felosztási alap*, amelyen az érzelmek maradéktalanul helyet foglalhatnának. Az egy- és *többdimenziós* elméletek állanak egymással szemben és ezek szűk keretei közé iparkodnak a kutatók az érzelmek kimeríthetetlen sok változatát rendszerbe szorítani. A *kétsarkú* (bipoláris), kellemes-kellemetlen jellege szembetűnő vonása minden érzelmi életnek. Az érzelem azonban a tudatfolyamatnak csak egyik eleme. Hamarosan *egyéb jegek is felismerhetőkké* lesznek s az egyszerű egydimenziós osztályozás helyessége nyomban kétségesé válik.

Tapasztalva érzelmeink roppant gazdagságát, más osztályozási kísérletek is történtek. Az érzelmek sokféleségében ugyanis bizonyos *ellentétekben mozgó, jól elkülönülő irányok ismerhetők fel*. Ezeket Wundt (52:91.) a *három-dimenziós érzelem-tanában* fejtette ki. Wundt a kellemes-kellemetlen, izgató-megnyugtató, *feszítő-feloldó* ellentét-párokat emelte ki. Az egyes ellentétpárok nem jelölnek érzelem minőségeket (qualitásokat), hanem csak „*irányokat*”, amelyek keretén belül a minőségek megszámlálhatatlan sokasága helyezkedik el. Az érzelem-irányok egymással is kapcsolatba kerülhetnek. Például a ritmikus érzelmekben a feszültség és feloldás szabályos egymásra következőse kellemes, míg e szabályszerűség megzavarása kellemetlen érzélemmel van kapcsolatba. (52:92.)

A hazai tudósok (*Böhm, Kornis, Ranschburg*)⁶ épen az *alanyi* (szubjektív), nehezen megfogható tulajdonságok miatt mellőzték a felosztási alapot magában az érzelemben keresni. Helyette az *egész élményt* vizsgálták, amelyben az érzelem is csupán mint az egész egy része szerepel.

Boda (7:180—203.) a *többdimenziós elmélet* híve, azonban az érzelmi élet tárgyalását mélyebb, élettani alapon kísérli meg.

Az élőlényeknek két legősibb viselkedési formájuk van: 1. az *önérvényesítés* és az *önkifejtés*, amelyeket két mozzanat kísérhet: a *siker* vagy a *sikertelenség*. Úgy a sikerhez, mint a sikertelenséghez *érzések és indulatok* fűződnek. A sikert kísérő érzés kellemes, a sikertelenség velejárója *kellemetlen* érzelem. A kétféle érzelmi szín sokféle keveredése eredményezi érzelmeink különféleségét.

A kellemes és kellemetlen érzések megjelenhetnek tudatunkban I. *önállóan*, amikor lelki tartalmaktól függetlenül, csupán a szervezet *organikus változásaihoz* kapcsolódnak; II. *kíséretképpen*, az *érzet*, *képzet*, szemlélethez tapadva. (7:186.)

Ha ezek alapján kissé tüzetesebben akarjuk kifejteni az érzelmi életet, akkor az *indulatok* és *szenvedélyek* irányába végbemenő fejlődést kell nyomon követnünk. Ezek *két fejlődési sor* egymástól *eltérő eredményei*, melyek „én”-ünk kettősségére is világot vetnek. Az *indulat* az „én” fiziológiailag meghatározott állapotát tünteti fel, míg a *szenvedély* a lelki tartalmakkal összeköttetésbe kerülő érzések eredménye. (7:190.)

I. Az *indulatok* keletkezése közvetlenül az *alapösztönökkel* (önérvényesítés, önkifejtés) áll összefüggésben. Ezek *veszélyeztetettsége*, *ingerlése* az idegrendszer és egész fizikai szervezetünk megrendülésével járnak. Az egyes ösztönök ugyanis alaptendenciákkal állanak szoros kapcsolatba, amelyek közvetlen működtetője éppen az *érzelem*. Így pl. a *fennmaradásában* vagy *önérvényesülésében* veszélyeztetett szervezet a félelem érzésétől kisebb-nagyobb mértékben ingerelve a *menekülés* (elrejtőzés, stb.) tendenciájával védekezik. (W. Mc. Dougall.) Az *ösztön ingerlése energiák felszabadulásával jár*, melyek általános feszültséget okozva, *izgalomban* tartják a szervezetet az energia töltés és a veszélyeztetettség fokának megfelelő mértékben. A *gyors és heves* visszahatás kimozdítja a szervezetet nyugalmi helyzetéből. Az *energia-kisülés* pedig *zavarokat*, *mozgásokat*, sokszor *gátlásos* jelenségeket hozva létre lelkiéletünk egyik jól ismert jelenségét, az *indulatot* (emóció) eredményezi. (7:188.) Az *indulat erejét* a jelentékeny testi változásokat kísérő *másodlagos érzelem* még jobban fokozza, színezi és módosítja. A *kellemes*, illetve *kellemetlen* jelleg itt is kiütkezik, amennyiben a *rémület*, *félelem*, *bánat* kellemetlen, az *ujjongás*, *bátorság*, *kedv* kellemes érzelmi színek hordozója. Az *indulat* az egész szervezet működését befolyásolja. Gyakran a *személyiség egy kezdetlegesebb fokra esik vissza* (regresszió), és *rendezetlen* mozgások, *reflexek*, (reszketés, sápadás) lesznek a sajátos kísérő jelei. A tudatot teljesen kitölti és megakadályozza minden más képzet

felmerülését. Az indulat az érzelem által táplált törekvéseket segíti uralomra.⁷ (7:189.)

II. A fejlődés másik iránya a *hajlam, vágy, érzelem, szenvedély* fokozataiban leplezhető le. Amíg az indulatot az ösztönök ingerlése keltette feszültség-levezetés váltotta ki, addig itt a *tendenciák* tartják *huzamosan* izgalomban a gondolkodást. Befolyásuk *tartósan* átalakítja a lélek egész szerkezetét.

A *hajlam* és *ellenszenv* „tulajdonképen pozitív, illetőleg negatív irányú tendencia-tevékenység” (7:190.) s kétsarkú (bipoláris) jelleget árul el. — A *vágyban* már a fejlődés előrehaladottabb foka mutatkozik, melyet *határozott tárgyra irányuló* célok táplálnak. Rendezett, erősebb *érzelmi* nyomatékkaal tör a megvalósulás felé. A *vágy céltudatos, konkretizálódott, megerősödött hajlam*. (7:190.) Az „én”-re fokozottabban ható s azt *irányító* érzelem. Ha a *körülményeket* tekintetbe veszi és *alkalmazkodik* a társadalmi, erkölcsi, értelmi követelményekhez, elismerve ezek korlátozó befolyásolását, úgy a szűkebb értelemben vett *érzelemről* beszélünk. Ellenben, ha az „én” *kizárólag az érzelem befolyása alá kerül* s az értelmi és egyéb megfontolások háttérbe szorulnak — a *szenvedély* keletkezik, amelynek tárgya már túlértékelt eszmévé lesz (7:191.) s minden körülményt szem elől tévesztve hajtja az akaratot a vágy tárgya felé. (7:191.)

A kétféle fejlődési sor *hatásaiban* is nagyon eltérő. Az *indulat* gyorsan kifejlő, az egész szervezet mozgásban tartó erős érzelem. Akut jellege miatt nem szabja meg tartósan a lélek fejlődését. A benne végbement változás csak az indulat tartamára szól. A *szenvedély* már számtalan szállal hálózza be a lélek egyéb területeit is (gondolkodás,) s az „én”-t ellentmondás nélkül hajtja célja felé. Nyomában a lelki élet mélyreható változásai járnak, amelynek középpontját a vágy által kitűzött tárgy alkotja. (7:192.)

Az *érzelmi-hangulati réteg* csakis az *értelmi réteggel* együtt fejlődhet ki teljes gazdagságában. Különben érzelmi életünk fejletlen, kezdetleges állapota nem szolgálhatná a magasabb fejlettségű, finoman rétegezett értelmi szférát. *Érzelmi életünk magasrendű kialakulása csakis bizonyos nem-érzelmi tényezőknek az érzelmi világba történő bekapcsolása útján mehet végbe*. (8:137.) Némely összetettebb érzelemben (hála, gond), az idegen (nem-érzelmi) elemek (képzet,

szemlélet, emlékezet,) szövedéke fonódik egygyé. Olykor az ember *szükségei* és *vágyai* is belejátszanak az érzésekbe (pl. az alkoholistának a hiányzó bor kellemetlen érzést okoz.)

Az érzelmi réteg élettanilag ősbibb, mint a lelki tudatosulás egyéb körei. (8:137.) Erre mutatnak az *agyélettani* kutatások is, valamint az állatokon végzett nagyszámú kísérlet. A *központi látótelep* (thalamus optikus) tűnik fel az újabb vizsgálatok szerint az érzelmi élet székhelyének. Központi helyzete miatt is egy hatalmas „*kapcsoló állomás*” benyomását kelti (7:181.), amely a vezető pályák útján összeköttetést tart fenn az agyvelő többi részével. Sérülése súlyos lelki, mozgási (motorikus) és beidegzési (koordinációs) zavarokat okoz. Az ingerre adott válasza is lényegesen eltér az agykérgi reakcióktól. Ez utóbbi „*finom*”, perceptív; a thalamikus reakció ellenben *gyors*, erős és az egész szervezetre kiterjedő, határozott és *durva*.⁸ (7:183.)

Az *érzelmi élet középpontjának* (bár nem kizárólag) a látótelepbe való helyezésével magyarázatot nyer egész testi és lelki szervezetünk szoros összefüggése. Ennek alapján veti fel *Boda* (7:184.) a *finom* és számos érveléssel támogatott föltevését, hogy a *fejlődésnek egy kezdetlegesebb fokán az érzelmi és értelmi réteg nem különült el, hanem egybeolvadt*. A fejlődés későbbi idejében következett el a szétválás és ment végbe szellemi életünk rendkívül gazdag kibontakozása.

Ezen föltevést összhangba hozva az ösztönrendszerről mondottakkal, elősegíti lelki életünk egymással összefüggő köreinek a mélyebb értelmezését. Másrészt ismételten figyelmeztet az érzelmek egész szervezetünkre kiható tulajdonságára, valamint az értelmi és érzelmi élet közös alapjaira. Az értelmi tényezők is végső következményeikben csupán az érzelmek által táplált törekvések célhoz jutását és érvényesülését segítik elő. (Boda.)

Az *érzelmeknek* — közöttük a *félelemnek* is — ilyen alapvető, élettanilag aláagyazott tényezőiből való levezetése érteti meg valamennyi cselekvésünket befolyásoló jelentőségét. Bennük felolvadnak a különbségek és összetömrölnek a lélek részegészei. *Társadalom és kultúra formáló* erővé válik. Nagy *szellemi mozgalmak* és *gondolatok* az érzelmek dinamikus

lendületétől hajtva hódíthatják meg a tömeget, szemben az értelem szétválasztó, bíráló és így az emberek közé gátat emelő tulajdonságaival. (7:203.)

Mi tehát a félelem, hogyan keletkezik, miképen befolyásolja a szervezet megszokott működését, milyen elméletekkel találkozunk a félelemre vonatkozó irodalomban, stb.? Ezekre a kérdésekre a következő fejezetekben adjuk meg a választ.

II.

A félelem és rokonjelenségei.

„Van egy tendenciánk, amelynek megvan ugyan a maga helyes szerepe a mi életünkben, de amely a többség lelki életében mégis aránytalanul nagyobb helyet foglal el, mint amekkorát a civilizált élet körülményei megengednének és amely túlságos gyakran és túlzott erővel jelentkezik, elsötétíti és pusztítja sokak életét: ez a *félelem*.” (43.)

A „*félelem*” összefoglaló elnevezése érzelmi életünk egyik különösen színes területét jelenti. Mint a többi érzelemnél, úgy itt is elégtelen és durva a nyelv csak megközelítően is kifejezni azt a sok változatos-ságot és finomságot, amelyek percről-percre felmerülnek és sajátos színnel vonják be tudatvilágunkat.

A *félelem* és *rokonjelenségei* (szorongás, borzongás, rettegés, undor, irtózás, aggodalom, gond, kétségbeesés, stb.) egy-egy lelki állapotot tüntetnek fel, amelyek nemcsak erősség és minőség, de tárgy szerint is folyton változnak, módosulnak. Tárgyát tekintve is annyi féle félelemről szólhatunk, ahány félelmet keltő dolog vagy helyzet van. Ebben a részben a félelem néhány jellemző alakját elemezzük, különös figyelmet szentelve a *sajátképeni félelemre* és *szorongásra*. A két állapot tüzetesebb vizsgálata is sejtetni fogja, milyen eshetőségekkel kell számolnunk az érzelmi életnek ezen a területen, ha a zavart el akarjuk kerülni.

Mindenekelőtt szükséges a gyakori hiba kiküszöbölése azzal, hogy éles határvonalat húzunk a *tulajdonképeni félelem* és a *szorongás* között. A két fogalom sokszor keverve fordul elő, holott minden amel

lett szól, hogy szétválasszuk őket. A két fogalom különböző lelkiállapot kifejezője, nem függenek egymástól és nem is feltételezik egymást. A félelmi állapotok láncolatában, mely a rendellenes félelmetlenségtől a fojtó rémületig megszakítás nélküli sort alkot, a félelem és szorongás pontosan elhatárolható láncszemek. W. Stern (51:444.) egységes alapállapot különböző megnyilvánulásának tekinti őket. A *félelemnél* a tárgy lép előtérbe, amely a tudat középponti helyét foglalja el, a *szorongásnál* inkább az *alany* állapota. Amíg a *félelem valamely konkrét helyzet, tárgy vagy érték veszélyeztetettségét jelzi*, addig a *szorongást az „én” csökkent önbiztonsága, általános gyengeségérzése* határozzák meg. A különbségtévesztés lélektanilag is indokolt. A félelemben a „*honnan?*” és a „*miért?*” nem marad rejtett.

1. A tulajdonképeni félelem.

a) A *tulajdonképeni félelem* határozott tárgyra irányul, amely a veszély képzetét vagy gondolatát idézi fel a tudatban; vagy akkor keletkezik tudatunkban, ha valamely az egyén számára értékes dolgot fenyeget a pusztulás (amely azonban közvetve szintén az egyénre vonatkozik.) Végső gyökerében mindig a *magát-féltés* domborodik ki benne és így az élet elvesztésének egyébként ritkán (csak az életveszélyben) tudatosuló gondolata. Éppen ezért, mivel a félelem legmélyebb oka csak ritkán tűnik elő a maga tiszta formájában, más tárgyakhoz kapcsolódva jelenik meg. A félelem „*tárgya és oka nem azonos*”. (29:3.) A *született ösztönös félelem* óvja a kezdetleges tendenciákat az élet sok veszélyt és pusztulást jelentő küzdelmeiben. Mc. Dougall a félelmet „*ösztönerőnek*” tekinti, mely mint elsődleges tendencia szerepel (14:77.), célszerű berendezkedés, amely az élet bármely pillanatában kifejtheti *gátló* vagy *ösztönző* beállását.

A félelem *szublimálódva* az egyén értékes céljaihoz a szolgálatába is szegődhet. Az általa lekötött erők más irányba fordulva az egyént szokatlan teljesítményekre ösztönözhetik. Fokozzák a célirányuló és célszerű tevékenységet. A szublimáció jelentőségét lelki életünkben Mc. Dougall (14:224.) a háborúban harcoló katonák példájával szemlélteti. A gránátok

csapkodása közben A teljesen közömbösen viselkedik és a legcsekélyebb félelmet sem érzi. Nála a tendenciák ingereltetése szünetel s így *félelmi impulzusai sincsenek*. B-nél a félelmi indulatok *gátlás nélkül* a rendes úton vezetődnek le. C fél ugyan, bár *szégyenli bevallani*, sőt igyekszik bátornak feltűnni. Gúnyolja rettegő társait és közömbösségét lépten-nyomon hangoztatja. A *félelem külső jeleit iparkodik elnyomni*. D nem titkolja félelmét, mert azt a normális ember elkerülhetetlen és természetes reakciójának tartja. Ellenben *óvatossága megnövekszik*. Kitűnő elővigyázatossági *rendszabályokat alkalmaz*. Fedezékkeresésnél és annak megítélésében, hogy hová fognak a gránátok becsapni, felülmulja társait. Félelmi impulzusai csak fokozzák értelmi tevékenységét és így a helyzet legalkalmasabb megítélése lehetővé válik számára. Támadáskor ez az érzése növeli harci szellemét és lelki feszültsége ellenére is egy általános higgadtság jellemzi egész magatartását.

Ilyen példával mindennapi megfigyeléseink között találkozhatunk. A hasonló készültségű tanulók *vizsgaeredménye* nagyon eltérő a szerint, milyen mértékben alkalmasok a szublimálásra. Akinél az impulzív erők nem szegődnek értékes törekvések szolgálatába, *elfojtott állapotuk* megakadályoz minden értelmes meggondolástól kísért cselekvést. Ellenben, ha ezek az erők a személyiség céltudatos törekvéseit segítik, nagy teljesítményeket érhet el még a gyengébb készültségű tanuló is. Mc. Dougall szerint (14:224.) egyes *veszélyes sportokban* is, (mint a hegymászás, oroszlán-, vaddisznóvadászat, stb.) szintén ez a jelenség tapasztalható. Bár a helyzet veszélyes, mégis a félelem elnyomása és szublimálása növeli a siker feletti meglelégedettséget. Ebből érthető, hogy olykor éppen a *gyáva emberek* mutatnak a veszélyes helyzetekben (tűzvész, háború) *rendkívüli lelki erőt*, míg a hatalmas izomzatú, bátornak ismert egyének sokszor képtelenek hasonló cselekvés végrehajtására. A félelem érzésének ilyen utakra való vezetése az egyén szempontjából fontos lélektani ténnyé lesz s ezúton számos érthetetlennek tartott jelenség magyarázatot nyer.

A félelemben *törekvéses, dinamiás, és értelmi* elemek keverednek, melyeket az érzelem fon össze egységes lelkiállapottá.

b) *Mi a félelem szerepe az ember életében?* A sokszor fölvetett kérdésre a *célszerűségi* (teleológiai) magyarázat vagy a *funkcionális* (Claparède-féle) *elmélet* nyújtja a legelfogadhatóbb feleletet. E szerint, ha nem túlságos erős a félelem, akkor *megóvj*a a szervezetet egyrészt az ösztönkövetelésekkel szemben, melynek működését szabályozza, másrészt az ösztönre is *hasznos*, mert *távoltartja a pusztulást jelentő veszélyeket*. A félelem ugyanis globális jellegénél fogva az egész pszichofizikai szervezetet irányítása alatt tartja. Fontos testi (biológiai) változásokat determinál (a véredénymozgató izmok zavarai, a szív erőteljesebb működése, stb.). Az így keletkezett kellemetlen érzélem élettani jelentőségű. Nemcsak kényszeríti a szervezetet a zavaró körülmények eltávolítására, hanem *figyelmezteti* a veszély közeledésére és a *védőintézkedést* szolgáló cselekvések végrehajtására is. Ezekkel a változásokkal karöltve jár a *belső figyelem* és *feszültség* fokozódása is, a védekezésre való *felkészülés*, állatoknál mozdulatlanság (pl. rovarok), stb. Ez utóbbi jelenség erősebb fokú megijedéskor az embernél is megfigyelhető. A nyelv gyakran használja az ilyen állapotra utaló kifejezéseket: *földbegyökerezett* a lába, még a *vér is meghűlt* benne, szinte *szoborrá vált* az ijedségtől, *sóbálvánnyá* változott rémületében. Célszerű viselkedés ez a ragadozókkal szemben, amelyek a mozdulatlant nehezen veszik észre, mert inkább a mozgó dolgokra figyelnek. (20.) A félelem tehát fontos *védelmi feladatot* teljesít és ez a veszély forrásának a megsemmisítése helyett legtöbbször a *szervezet elrejtésére*, a veszély *kikerülésére* irányul (szemben a haraggal, amely pusztít és rombol. *Kaufman* (21.) és mások is kiemelik a félelem indulatának célszerű jellegét. A testi funkciók egyensúlya mellett a *lelkiélet zavartalan menetét* is iparkodik biztosítani a fenyegető külső és belső támadásokkal szemben. Megakadályozza az ösztönöket abban, hogy vakon rohanjanak a veszélybe, de gátat vet a képzelet szertelen csapongása elé is, ha az netalán a szervezetet a pusztulás felé sodorná. Nem túlzás *Wexberg* megállapítása: a fantáziából eredő félelem akadályozza meg azt, hogy a gyermeki képzelet esztelenséggé fajuljon.

A félelem minden gondolatunk és cselekvésünk mögött meghúzódhat. Mielőtt erőnket és képességein-

ket meghaladó vállalkozásba kezdenénk, — mely az egyéni létet súlyos kárral vagy pusztulással fenyegetné — már is jelentkezik, sokszor olyan erővel, amint azt a veszélyeztetettség foka megkívánja.

A szervezet kitűnő fegyvere a nagyobb megrázkódtatások és veszedelmek távoltartására az *óvatos viselkedés*. A tapasztalatlan gyermekben még nincs kifejlődve, ezért nem hagyható magára egy pillanatra sem. A felnőttben kisebb-nagyobb mértékben felfedezhető. Vakmerő, merész csak az lehet, akiből hiányzik az óvatosság fékező befolyása. Az óvatosság *megfontolásra, előrelátásra, a cselekvések célszerű összerendezettségére* kényszerít. Általa a figyelem feszültsége növekszik. Túlságos fejlettsége pedig habozó, határozatlan, félénk, cselekvésképtelen személyiséget alakít ki.

A *félelem* tehát „ismert vagy elképzelt tárgyhoz kötött, tartósabb, de kisebb intenzitású kellemetlen érzelmi állapot, mely kevésbé akadály, inkább segítőtárs az előbbrejutásban, még akkor is mikor részben gátolva segít, azaz meggondolásra, megfontolásra készítet bennünket a cselekvés előtt”. (21.)

2. A szorongás.

a) A félelmet annyira jellemző célszerűségi jelleget a szorongásnál hiába keressük. Bár tárgyhoz fűződve is előfordul (pl. egér, patkány), azonban ezek legtöbbször annyira ártalmatlanok, hogy nem magyarázzák kielégítően a szorongással jelentkező aránytalanul nagyfokú kellemetlen érzést. *Forrásai* gyakran *lelki okok*, mint a *halál, titokzatos, ismeretlen félelmi hatása*, vagy az életkor későbbi szakaszán a *családtagok egészsége, létbiztonsága miatti gond, aggodalom*. Ez utóbbiakban már túlteng az értelmi elem. Szorongásos állapotot kelthetnek azonban a *fizikai, érzelmi, organikus* tényezők is.

A gyermekben korán feltűnik a szorongásos állapot, melynek külső okait büntetésben, emésztési zavarokban kereshetjük. A későbbi korban fellépő szorongást P. Häberlin (26:48—52.) a pszichoanalitikus iskolához hasonlóan a *nemi ösztöntől fűtött erotikus képzetekkel és a lelkiismeretfurdalást követő büntetődattal* hozza kapcsolatba. Ehhez csatlakozik még a

büntetéstől való félelem. A levezetésükben meggátolt erotikus erők szorongásos állapotokat ébresztenek.

A szorongásos helyzetek hátteréből mindig kiemelhető az *előhívó tárgy* vagy *esemény*. *Hormonális hatások, a szervek működésbeli zavarai, az idegrendszer kimerülése, vérszegénység* is szerepelhetnek okként. Ez az irracionális érzés aztán *szabadon lebegve* bármelyik pillanatban kész arra, hogy új tárgyhöz tapadjon és önmaga előtt igazolja szorongását. Kisugárzik a lélek egész területére és általános levert, ideges, könnyen felizguló állapotot teremt. Elég a gyermeknél a szorongás fölkeltéséhez egy élénk *álomkép* is, melyet nyugtalan félálomban élt át (bikáról, lóról, stb.). Így keletkezik számos, a felnőttek előtt sokszor megfoghatatlan szorongásos viselkedés, melynek értelme csak a lélek mélyebb, tudatalatti rétegének a föltárása által fejthető meg. A gyermek ugyanis álomképeit nagy élénkséggel éli át s ha el is felejtí felébredéskor, a képzetek érzelmi hatása nem válik közömbössé. A félelmetes álom „*Jelki sebet*” okoz, mely működő erejét megőrzi, mint minden elintézetlen konfliktus és általános szorongásos érzés formájában kapcsolatot találhat bármilyen tárggyal. A tárgytalan szorongás tehát tárgyhöz rögzül (*másodlagos félelmi tárgy*, 51:457). Természetesen az sem ritka jelenség, hogy a szorongás, mint másodlagos érzelem az *eredeti álombeli tárgyhöz* (ló, kutya) *kapcsolódik*. Így a tárgy és a hozzá fűződött élmény közötti viszony nem bomlik fel:

K. János, 16;0.* „Hat éves lehettem, amikor borzalmás álmom volt. Jöttek a halálok kaszával. Lepedővel voltak leterítve, zörögtek a csontjaik. Megfogtak és vitték a temetőbe. Ott letettek egy sírba és behantoltak. Majd ismét kiástak és elvittek egy másik sírba. Borzasztó álom volt. Még most is élénken emlékszem rá, mintha az éjjel álmodtam volna. A veríték kivert. Csupa víz voltam, amikor felébredtem, ami új borzalmat jelentett számomra. Sötét volt és az *álombeli halálok előttem jártak*. Sikoltottam, sírtam úgy, hogy szüleim is felébredtek. Ennek hatása alatt még 14 éves koromban is félelemmel haladtam el a temető mellett.”

A fenti álom arra is példa, hogy a képzeleti képek valósággal versengő eleveensége mellett rámutas-

*Az elől lévő szám azt jelzi, hogy a vizsgált személy hány éves, míg a pontosvessző után következő a hónapok számát tünteti fel.

sunk a szorongásos álmokat kísérő *organikus változásokra* is (veritékezés, reszketés), amelyek az érzélem kellemetlen színezetét még jobban fokozzák. Bár a vizsgált személy később megtudja, hogy az egész jelenet csak álom volt, mégis évek múlva, ha temető mellett halad el, az elintézetlen lelki seb teljes erővel felújul és kínozza.

A szorongásnál a tárgy csak másodlagos jelentőségű az érzéssel szemben. Az érzés és az eredeti tárgy közötti kapcsolat megszakadt vagy az „én” felügyelete elől a tudat alá nyomult. Ha ez a *szabadon lebegő szorongás* kóros erősséggel fűződik valamilyen tárgyhoz, akkor a *fejlődés két irányú* lehet: (18.)

I. *A szorongás megmarad lebegő állapotban*, a nélkül, hogy magának állandó tárgyat keresne. Ellenben a melankólikus, leverte hangulat elhatalmasodva felémésztí a lelki erőket. Minden cselekvéséhez kísérő társul szegődik a szorongásos érzés. Szerencsétlenné teszi az egyént, mert megakadályozza a célszerű megfontolást. Szorongásos érzésük a közösséggel szemben is mutatkozik, melyet ellenségüknek gondolnak. Magukramaradottságukban pedig vágyódnak a segítség vagy támasz után. Egyszerre állanak harcban énjükkel és a közösséggel. A szorongás *„elválasztó indulat”*, (1:186.) mert zsarnoka nemcsak az egyénnek, de méginkább a közösségnek és így az embertársak elidegenítéséhez vezet.⁹

II. *A személy tárgyat keres*, hogy szabaduljon a szorongás kínzó érzésétől. Ilyenkor a szorongás a gyermekkor óta felhalmozott és elintézetlenül maradt konfliktusok következménye. Magasabb fokon a beteges szorongás, a *fóbia* alakul ki. Mivel minden tárgyhoz hozzátapadhat, azért a fóbia rendkívül gazdag és változatos sajátságokat tüntet fel. *Sötétség, szabadlevegő, kígyó, hernyó, kutya, pók, szabad térség, víz, hid, utca*, mind tárgyai lehetnek a fóbikus állapotoknak. Freud, (18.) aki a beteges szorongást a pszichoanalízis szemszögéből vizsgálja, a fóbíát keltő *dolgok* három csoportját különíti el:

a) Az elsőbe olyan dolgok tartoznak, melyek a normális egyénben is szorongást ébresztenek. (Pl. félünk a kígyótól.)

b) A veszélyeztetettség lehetősége megvan, azon-

ban nem törődünk vele, megszoktuk és így közömbös számunkra (hajón, repülőgépen való utazás).

c) A harmadik csoport már érthetetlennek látszik, mivel a veszélyeztetettség jellege nem mutatkozik a tudatban, mégis annyira kényszerítő erővel lép a tudat előterébe, hogy lehetetlenné teszi más képzetek érvényesülését. Például, amikor egy felnőtt nem meri elhagyni a szobáját, vagy fél átmenni a hídon.

K. Árpád, 15;3. „Nem volt félelmetesebb dolog életemben, mint amikor a **szegedi Közúti-hídon kellett átmenni**. A híd járdáján elhelyezett deszkák között kisebb-nagyobb rések tátonganak, alattuk pedig a Tisza sárga vize. Mikor ezt megláttam, hideg futott végig a hátamon. Lábam a híd deszkáihoz tapadtak és mozdulni sem bírtam. Ez a félelem később gyengült.”

A fobia keletkezésének megvilágítására a következő eset szolgálhat. Az egyik tanuló többször rendetlenkedett a tanítás alatt. Egy alkalommal óra után tanárja a szobájába hívatta, ahol alaposan megleckéztette és megszidta. A gyermek ettől kezdve valahányszor ismét ilyen *zárt környezetbe* (szoba) került, amely tudat alatt emlékeztette őt a kellemetlen jelenetre, képtelen volt értelmesen beszélni, nagy zavarral küzdött, izzadt, beszédhibákat ejtett, bár a rendes körülmények között eléggé bátran és talpraesetten viselkedett. Bizonyára a régebbi eset érzelmi utóhatása okozta a gátlásos jelenséget, melyet bár az emlékezet törölt és leszorított, mégis affektus-értékét nem semmisíthette meg. Ha a gyermek a számára kellemetlen környezetet elhagyhatta, szorongása nyomban megszűnt.

Valamennyi *fóbiában szenvedő egyénre* fokozott mértékben vonatkozik a szorongásról tett fentebbi megállapítás: *felemészti és elhasználja a pszichés erőket*. Állandó lekötöttségben tartva azokat, a lelki élet súlyos depresszív hangulatait idézheti elő, melyek megakadályozzák az egyéni érvényesülést. A gyenge vitalitású emberek bujnak a fobia álarca mögé, akik nem merik az élettől követelt harcot megvívni, hanem inkább a betegségbe menekülnek, hogy gyengeségüket vele elleplezzék. (1.)

A szorongásos állapotban kétségkívül föllelhető a *hatalomratörés motivuma* is. Ezt számos esetben a csökkent önértéktudat, a pszichofizikai rendszer gyen-

gesége váltja ki; elháríthatatlan erősséggel jelenhetik meg s így kiváló eszköze annak, hogy a gyermek gyengeségét környezetével éreztesse és attól kívánságai teljesítését követelje. Támogatja hatalmi törekvését a *belső gyengeség elleni tiltakozása* is, amely nem tűri, hogy az „én” elégtelenségére ráébredjen. Utat keres erőtudatának fokozására, amelyet a szorongásban ismer fel. A közösség terhére vannak az ilyen emberek, mert azt állandóan foglalkoztatják. A látszólagos kapcsolatok ellenére is az egyedüllét nyomasztó terhet viselik, mert mindenki szabadulni szeretne tőlük. Folytonos küzdelemben élnek embertársaikkal. Már pedig „csak az járhat szorongás nélkül az életben, aki másokhoz tartozóságának tudatában van.” (1:160.)

A szorongást hordozó egyénben megrendült az *alanyi és tárgyi világ közötti összhang*. Lehetetlenné vált az „én” számára a külvilág hatásainak helyes megítélése. Kapcsolatos az ideges lelkiállattal, mely ingerlékenysége miatt könnyen áldozatul esik irracionális és indokolatlan szorongásos állapotoknak.

A szorongás tehát tárgyában az egyén előtt rendszerint *ismeretlen, irracionális lelkiállapot*, amely a tudatvilág fölött „*lebegve*” vagy *másodlagos tárgyhoz kapcsolódva „célszerűtlenül”* gátolja a gondolkodási, érzelmi és törekvéses folyamatokat.

Szolgálatába állhat az érvényesülési öntudatnak is oly módon, hogy az egyént veszélyes helyzetek bátor „megjátszására” serkenti (*szublimáció*), aminek eredménye viszont a lelkierők túlságos kimerülése. Ezzel együtt a szorongásos állapot súlyosbodik, mivel amúgy is a tartósan ott lappangó érzés a pszichofizikai szervezet túlzott igénybevételét, esetleg letörését eredményezi.

b) Bizonyos körülmények között megfigyelhető a *szorongás, öröm és kedv (kél)* érzéseknek az összekeverődése, amely kellemes feszültsége miatt nemcsak a gyermek, de még a felnőttek számára is kedvelt állapotot jelent. A *szorongásos öröm* komplex érzése jelentkezik például a tűzzel való játékban, szakadékok szélén, magas helyeken való járkálásnál, izgató történetek olvasása vagy hallgatása közben. Szükséges azonban, hogy *várt jelenség* szolgáljon az érzés alapjául. A lámpa fölött meggyújtott gyufa robbanása kellemes, ha előre tudjuk, hogy bekövetkezik,

ellenkező esetben megijedünk. Az érzelemkeltette izgalommal magyarázhatjuk a szorongásos öröm keletkezését, mely izgalom az erogén zónákat ingerlik. Ezzel függ össze az is, hogy a szorongó gyermek szereti, ha hozzásimulhat anyjához. (51.) Az első *járási kísérleteket*, továbbá a *hintázás, fáramászás* veszélyes helyzeteit is a szorongásnak ilyen kéjjel vegyes érzése teszi annyira keresetté és vonzóvá. Talán a föllépő fájdalmak is az inger feszítő és kellemesen hullámzó áramlatától átfestve a szorongási kedv komplexusává módosulnak.

Kapcsolat található a *szorongásos kék* és az *ember ismeretszerző törekvése között* is. Ha hiányoznék a veszélyérzés csábító ingere, úgy nem lenne ami hajtson a merész felfedezésekre, akadályok legyőzésére (expedíció, stb.).

K. Groos (20.) nem tartja valószínűtlennek, hogy az idegizgalommal való játék a *veszély feletti önuralom* egyik kiváló eszköze.

Íme néhány példa a fentiek igazolására:

B. János 13;0. „A veszélyes utazást és kalandot azért szeretem, mert ezt az *életben is jól fel lehet használni*. Nagyon sokszor kerül az ember veszélyes helyzetbe és akkor jól fel tudja használni az ezekből vett tanulságot.” — T. János 10;2. „Az izgalmas történeteket és elbeszéléseket nagyon szeretem hallgatni. Szoktam vele álmodni és amikor rágondolok, úgy elborzadok. Ilyenkor *a lelkemben néha félelem, néha pedig öröm lakozik*.” — Cs. Imre 12;3. „Én a May könyveket szeretem. Ezeknek minden egyes szava izgalmas. Azok *felizgatnak engem és érdekességüktől széppé lesz*. Ha valami borzalmas elbeszélést hallok, akkor az egészre *kíváncsi vagyok*.” — B. István 10;0. „Kisebb koromban édesanyám izgalmas kalandokat mesélt. *Nagyon örültem s egyrészt féltem is*.” — Z. József 10;6. „Én szeretem a *jó borzalmas kalandokat* olvasni. Ezekbe úgy belemerülök és tovább izgatom magam.”

3. A félelem és szorongás közötti különbségek.

A félelem és szorongás jelenségeit áttekintve, a köztük lévő különbséget röviden a következőkben foglaljuk össze.

a) A *félelemnél a tárgy* kerül előtérbe, a *szorongásnál az alany*, amely nem ismeri az irracionális érzelem valódi okát.

b) Amíg a *félelem* az erőiben biztos összszervezet veszélyeztetettségét fejezi ki, a *szorongás* az általános csökkentértékűség és bizonytalanságérzés megnyilatkozása.

Mindkettőt jellemzi, hogy menekülésre, elrejtőzésre vagy védekezésre ösztönzik a szervezetet. Azonban:

c) a *szorongás* épen gátló és bénító jellege miatt nem segíti elő mindenben a célszerű magatartást. „Mindaz, ami történik, épúgy s valószínűleg jobban sikerülhetne, ha nem kerülne szorongás kifejlődésére a sor,” írja *Freud*. (18:395.) A védekező, elhárító elem célszerű, a szorongásos állapot ellenben az előbbi eredményét is lerontja, mert képtelenné teszi az egyént a veszély elhárítására.

A félelem és szorongás fogalmainak a gondos elkülönítése nemcsak lélektani, de *pedagógiai szempontból* is fontos. A kétféle állapot nagyon eltérő nevelési eljárást kíván. Amíg a nevelés a *félelmet* normális keretek között akarja tartani az értékek világának a szolgálatába beállítva, addig a szorongásnál a lehetséges teljes lebontására törekszik. A személyiséget ettől a veszedelmes bénító lelkiállapottól meg kell szabadítania.

4. Egyéb félelmi jelenségek.

A nyelv a félelmi jelenségek megjelölésére elég pontosan használja a különböző szavakat, ami a közöttük lévő különbségek helyes felismerését bizonyítja. *Rémület, ijedtség, meglepetés, rettegés, iszony, undor, gond, aggodalom, kétségbeesés, pánik* mind egy-egy jól elválasztható lelkiállapot a félelmi jelenségek népes csoportjában.

A *rémület, ijedtség, meglepetés* kifejlődésénél a tartalmi elemek (a dolog veszélyes tulajdonsága) helyett inkább bizonyos *formai jegyek*, mint például az inger váratlan fölmerülése (időbeli jegy), túlságos erőssége (intenzitás) vagy közelsége (térbeli jegy) a döntők.

Rémületnél a hirtelen jelentkező nagyerejű inger miatt (pl. egy riasztó pisztolynak a közelben történő elsütése) lehetetlen az alkalmazkodás. A szervezet a motorikus, organikus és lelki változások útján villámgyorsan készül föl a veszélyre. A testhelyzet módosu-

lása (lehajlás, felugrás, stb.), a véredényszűkülés, a testfelület összehúzódása (sápadtság) és még számos más jelentékeny változás jelzik a szervezet felkészülését a váratlanul előbukkanó veszély elhárítására. Bár túlságosan rövid idő alatt e fölkészülés a rémület sokkszerű állapotában nem történhetik meg zavartalanul, mégis a szervezet ilyen harcos beállítottságát célszerűnek mondhatjuk. — Az *ijedség* a rémülettől csak fokozatilag tér el. Kisebb fokú és szelídebb az előbbinél, azonban még mindig elég ahhoz, hogy a föntebb leírt változásokat kiváltsa. — A *meglepetést* szintén valami új, szokatlan dolog váratlan fölmerülése okozza.

Mindháromból hiányzik a szorongás előkészítő működése, mely biztosíthatná a fokozatos alkalmazkodást. Szellemesen jegyzi meg *Freud*, hogy az *ijedséggel* szemben szorongással védekezünk. (18.)

A *rettegés* állapotában a személyiség tehetetlenül, nagy erővel éli át a bármely pillanatban rátörhető közeledő veszélyt. Ha a félelembe belejátszik a teljes elutasítás és a megbékélés lehetetlensége is, úgy az *iszonyatról* beszélünk. Az *undornál* ehhez kapcsolódik még az ugyanolyan elnevezésű s a közérzethez tartozó érzéklet vagy annak képzete is. A *gond* és az *aggodalom* a jövőre vonatkozó bizonytalanság kifejezői. A *kétségbeesésnél* az egyén felismeri reménytelen és kilátás nélküli helyzetét, a gondolkodás eresztékei meglazulnak és a személyiség rendezetlen részekre hull széjjel. A kétségbeesés annak tudatosulása, hogy a személyiség egyik (vagy minden) önérvényesítését a megsemmisülés veszélye fenyegeti. (46.) — A tömegben elhatalmasodó érzés a *pánik*, amelyben a félelem valamennyi ismertető jegyének a felnagyított képét szemlélhetjük. Bizonyosság azonban az érzelmek tömeget formáló hatalmára is. A színházi előadás közben elhangzó „*Tűz van!*” kiáltást követő páni félelemben az ész elveszti befolyását és az elsődleges tendenciák, az élet megmentésének akarása veszik át az uralmat; lehullanak a személyiség másodlagos képződményei, az illem, a kultúra, a szokások, melyek eddig biztosították a közösséghez való alkalmazkodást. A veszélyeztetett ösztönök az őket jellemző nyersességgel és határozottsággal keresik a menekülés és biztosítás lehetőségét.

III.

A félelem eredete.

1. Szerzett- vagy öröklött-e a félelem?

Lelki életünket az ösztönrendszerből kihámozva, elfogadtuk, hogy az ösztönök már csira szerint magukba rejtik az értelmi, érzelmi és akarati mozzanatokot. A fejlődés során kivált érzések és törekvések a lelki síkon végbement elkülönülés (differenciálódás) eredményei. A *félelem* pedig, mint indulati jelenség a biológiai ösztönrendszer egyik résztendenciájának az ingerlése következtében keletkezett. Szorosan beletartozik ebbe a hálózatba és működő (aktív) tendenciává lesz, mihelyst az önfenntartás és önkifejtés lehetősége akadályokba ütközik. A félelem az *élettani síkon* mint ösztön, a *lelki síkon* mint az önfenntartás és menekülés törekvéseit kísérő *érzelem* ismerhető fel.

Fenti megállapításunk egyben állásfoglalás a *félelem öröklött* tulajdonsága mellett, mégis kissé tüzetesebben foglalkozunk azokkal a kérdésekkel, amelyek vele kapcsolatban felmerülhetnek.

a) A kutatókat az eredet kérdése sokszor szembeállítja egymással. Egyesek (Watson, Hirschlaff) tagadják a félelem örökölhetőségét. *Watson* (43:394 kl.) még az ösztön fogalmát is törölni kívánja a lélektanból. Csecsemőkön és állatokon végzett kísérletei arra mutatnak, hogy a *hatodik hónap* az a korhatár, amikor az újszülött tudatosan kerüli a kellemetlen benyomásokat (pl. a gyertyaláng érintését). A *félelem csak reflex, amely a tapasztalás és a velünk született tendencia eredménye*. A segélytámasz hiányakor jelentkezik, illetőleg, ha valami hangos zaj a veszély látzatát szuggerálja. Föllépése azonban nyomban megszűnik, ha sikerül a zaj (vagy segélytámasz elvesztése) és a veszély közötti asszociációs kapcsolatot megbontani.

Hirschlaff a félelmet egyedül a *tapasztalásból* származtatja. Alapja a veszély várását megelőző kedvetlenségi élmény. Kifejlődésében *három fokozat* különíthető el:

1. A tisztán *mechanikus reflexmozgások* (reszketés, a pupilla tágulása, a karok védelemre emelkedése).

2. *Idegenkedés* bizonyos tárgyakkal, hangokkal, helyzetekkel szemben (mély hang, sötét szín, idegen személy).

3. A *pszichikus elemek* (képzet, szemlélet, stb.) hatása folytán keletkezett félelmi állapotok.

b) A kutatók többsége azonban a félelem *öröklött, velünk született* alapjait fogadja el. Számtalan megfigyelés és kísérlet igazolja az álláspont helyességét. Természetesen nem szabad figyelmen kívül hagynunk a tapasztalati és egyéb tényezők (képzelet, szuggesztió) szerepét sem. (*Darwin, Preyer, Freud, Adler, W. Stern, Valentine, R. Allers*).

K. Groos (20:289.) öröklött összefüggést hisz a *szokatlan ingerek* és az *indulatok* között. A szokatlan ingerek jelentkezésekor a gyermek indulattal és azt kísérő kifejezőmozgásokkal válaszol. Ezek a ritkán vagy még soha át nem élt ingerek idegenszerű hatása a felnőtteket is kellemetlenül érinti. Másrészről *térbeli* és *időbeli* (közelség, gyorsaság), mozzanatok is beletáplálnak az érzelmek kifejlődésébe. Nem zárkozik el K. Groos attól a lehetőségtől sem, hogy a tapasztalati tényezők is elősegíthetik az érzelmi állapot kialakulását. Táblázaton nyújt áttekintő képet az öröklött és szerzett félelem csoportjairól:

a) *szerzett félelem*: hideg víztől, belefulladásól, tüztől, betegségtől, halál-, szellem-, rablótól;

b) *öröklött félelem*: mennydörgés-, villámlás-, titokzatos állatoktól, ragadozók-, patkány-, egér-, és rovaroktól.

A *Scupin* (20.) házaspár és *Preyer dr.* (37:96—100.) feljegyzései is az ösztönös öröklött félelem meglétét bizonyítják.¹⁰ Másképp nem is kaphatnánk feleletet arra a kérdésre, miért fél a gyermek kezdetben mindenféle veszélyes és veszélytelen dologtól, amikor azok tulajdonságát soha nem tapasztalta és környezete sem nyújtott még alkalmat az utánzásra. Vagy: mi az oka annak, hogy a keltetőgépben keltett néhánynapos csirkék úgy a sólyom, mint a galamb megjelenésekor szétrebbennek és elrejtőznek? E jelenség is csak az ösztönös öröklött félelemmel magyarázható, anélkül, hogy valamilyen *határozott* öselleneségtől (jelen esetben a sólyomtól) való félelem bizonyítható lenne.

Freud (18:397 kl.) az *ősfélelmet* veszi fel elmélete alapjául, melynek működése a „születési trauma” okozta megrendüléssel kezdődik. A gyermek félelmsége-

nek csiráit örökségképen hozza magával és félelmével tulajdonképpen az őseiber és a mai kezdetleges kultúrájú népek viselkedését ismétli meg, akikben az ismeretlen, szokatlan, titokzatos és új látása indulatot ébreszt. Ez az állapot a születéskor újabb erős meg-
rázkódtatások emlékével bővül: az életveszedelm
érzése egész életen át ható lelki sebet (trauma) okoz. Később más veszélyes helyzetben, az emlékezés lecsa-
pódása következtében hasonló testi jelenségektől kí-
sért szorongásos állapotokban újból visszatér.¹¹

A szorongás (félelem) ilyen őslélménnyé emelése *Adler* (de mások, mint *R. Allers*) elméletében is kife-
jezésre jut. E szerint bennünk erősen kifejlődött a sa-
ját csekélyebb értékűség érzése (*Minderwertigkeits-
gefühl*) s az ezt leplezni akaró hatalmi törekvés. Cse-
lekvéseink állandó színezője a minden élőlényt jel-
lemző, szerves, mélyen gyökerező folyamat: az „ős-
szorongás”. Ennek oka az embernek a természettel
szemben mutatkozó általános gyengeség- és bizony-
talanság érzése. Minden ténykedésünk fölött ott le-
beg a kétség, hogy a bizonytalanságból való „kijutni
törekvésünkben” elakadhatunk. A szorongás, mint a
cselekvések kísérője, arra kényszeríti az egyént, hogy
vele foglalkozzék és másokat is szolgálatába állítson
önbizalmának az erősítésére. Így válik az általános
szorongásos állapot a környezet fölötti uralom esz-
közévé.

Valentine (4:394—419.) angol lélekbúvár fejtege-
tései különösen tanulságosak az öröklés kérdéseivel
foglalkozóknak. Az öröklés problémája bonyolult és
nehezen megközelíthető, miértis csak nehézségek árán
tanulmányozható. Erre *Valentine* szerint legjobban a
gyermekkor alkalmas. Szerinte a „félelem” szó hasz-
nálata fenntartással helyes és sokkal megfelelőbb „a
félelemre utaló reakció” kifejezése. Nem biztos ugyan-
is, hogy a külső látszat mellett valóban átéli-e a fé-
lelmet a gyermek. A fenti kifejezés egyben rámutat
arra is, hogy a módszer bizonytalan és megfigyelé-
seink nem bizonyos eredményűek. Nem szabad elfe-
ledkeznünk az önuralom és a tapasztalat jelenlétéről,
amelyek a félelem szembetűnő jeleit elnyomják vagy
módosítják. Közismert dolog, hogy a gyermek má-
sok előtt már nem fél a sötét szobában és nem fut el
ilyenkor, ha valami ijesztő alak tűnik fel. Legyőzi fé-
lelmét és uralkodik magán.

Tovább menve megfigyelhető, hogy a *járás* motorikus bizonytalanságát kísérő kellemetlen érzések, *sötétől, idegen arcoktól* való félelem az életkor különböző pontján tűnnek fel. Ebből azonban még korántsem következtethetjük, hogy a félelem pusztán a tapasztalás eredménye volna. Ép úgy ha bizonyos állatokkal szemben a félelem a 4—5. hónapos kor előtt nem jelentkezik, még nem mondhatjuk ki a született félelem hiányát. Lehetséges ugyanis, hogy a félelem csira csak a 10—12. hónapban érik meg. *Valószínűleg bizonyos dolgokkal, helyzetekkel szemben a félelem lappangó állapotú (latens) marad. Elkövetkezik azonban a fejlődésnek egy olyan szakasza, amelyben a közömbösnek ismert dolog alkalmassá lesz a félelem tendenciáját ingerlésbe hozni.* Ezzel értelmezhető a minden külső befolyástól mentes (tehát nem tapasztalati) félelmi állapotoknak (titokzatostól való félelem, stb.) a korai gyermekkorban való feltűnése. A dolgok bizonyos időbeli és alaki tulajdonságai (gyors közeledés, stb.) már korán negatív reakciókat keltenek, mivel a gyermekben a fogékonyság ilyen irányban kifejlődött.

Megszokás, ismétlés által tompul az érzélem ereje, sőt épen ellenkezőbe fordulhat. Például, amikor a csecsemő a síp hangját először hallja, sír, majd többszöri ismétlődés után figyelni kezd s végül nevetve fordul a hang forrása felé.

A félelem kifejlődése elé gátat is vethet a megszokás. Az a dolog, melyet többször mutatunk a gyermeknek mielőtt attól félne, a megszokás következtében a reakciót később sem fogja kiváltani. Más, hasonló kísérleten keresztül nem ment gyermek ugyanakkor félni fog. (4.)

A csira szerint lappangó félelmi készséget sokszor egészen csekély eset¹² (incidens) ébreszti fel. Oka, hogy a csira a szóban forgó helyzetre, dologra vonatkozólag beérett és abban az irányban működővé vált. Például ahhoz, hogy a gyermek valamely állattól féljen, nem szükséges mindig a veszély képzetének az állat képzetével kapcsolódnia. Elegendő az állat erős hangja, hogy indulat keletkezzék, mert ez gyorsítja az érési folyamatot és az állathoz fűződő érzélem előbb jelentkezik. Természetesen ugyanazon állattal szemben a fejlődés egy későbbi fokán a csiraszerinti örökletes félelem magától is kifejlődhetett volna. (4.)

c) Áttekintve a félelem eredetéről vallott különféle nézeteket, a következő *végső megállapításokat* tehetjük.

A félelem biopszichés alapjai mélyen a szervezünkben gyökereznek. Kibontakozása és az élet törekvési irányába való bekapcsolódása azonban csakis a tapasztalati tényezők által lehetséges. A minket körülvevő dolgokhoz, történésekhez fűződve fejtheti ki védő, szabályozó, valamint az egész szervezet érdekeit szolgáló, irányító és az alsóbbrendű ösztönök uralmát korlátozó befolyását. Nem tehetjük magunkévá az öröklött félelem túlzó elméletét (41), amely szerint határozott tárgyhoz fűződő (vadállat, stb.) félelmi állapotokat öröklünk. Ha így volna, akkor ezeket minden emberben, mint a faj tulajdonságait megtalálhatnánk. Vizsgálataink során a gyermekek olyan csoportjára bukkantunk, akik a sötétől és a zivatartól egyáltalán nem féltek. Sokkal valószínűbb, hogy *öröklött félelmi tendenciákat hordozunk*, amelyek inkább a dolgok formai (mint tartalmi) tulajdonságaitól ingerelve, *ösztönös* félelmi indulatokat ébresztenek (szokatlantól, stb.). A fejlődés folyamán aztán a *tapasztalat* kapcsolja határozott tartalmakhoz és tárgyakhoz. A velünk született „*ös-félelem*”, mint „*ös-tendencia*” lappangó állapotban ott rejtőzik az emberi élet megnyilvánulásai mögött. Nyugalmi helyzetéből a tapasztalás mozdítja ki, amikor olyan dolgokkal hozza vonatkozásba, amelyek közelsége az egyéni lét veszélyeztetettségét, sőt pusztulását jelenthetné.

Az öröklés és tapasztalás mellett nem kerülhetik el figyelmünket a *képzeleti* és *szuggesztív* elemek sem, amelyek módosítják, alakítják és fejlesztik a születéssel adott és tapasztalás útján erősített ösztönt. Feltűnő jelenség, hogy a félelmi állapotok a képzelet virágkorában mutatkoznak a legnagyobb számban és erősségben. Képzeletével a gyermek a veszélyt még jobban kiszínezi és felnagyítja. A gyermek, aki előző éveiben bátran viselkedett a sötét szobában, képzeleti és szuggesztív elemek hatására később mindenféle borzalmas szörnyekkel, boszorkányokkal népesíti be a sötét helyiséget és nagyfokú félelmet él át.

A félelemben tehát a felsorolt elemek egységes állapottá fonódnak össze, melynek alapját az öröklött tendencia alkotja.

✱

A félelemmel kapcsolatos valamennyi jelenség a *menekülés, védelemkeresés ősi ösztönét* szolgálja. Ehhez nemcsak a lelki apparátust veszi igénybe, hanem az egész *életteni* rendszerben is fontos elváltozásokat idéz elő. Az így keletkezett *fiziológiai változások* rövid összefoglalását a következő fejezetben nyújtjuk.

IV.

A félelmi állapotokat kísérő fiziológias változások.

Tanulmányunk során már többször rámutattunk a *veszélyeztetett ösztönöknek* arra a sajátosságára, hogy nem csupán a lelkierőket ingerlik, hanem a *szervezetben is jelentékeny változásokat idéznek elő*. Magyarázatul a testi és lelki jelenségek között szövődött rendkívül szoros kapcsolatokat fogadhatjuk el. Fölmerülhet az a kérdés is: vajjon a félelem nem-e a túlfeszített idegrendszer, a testi elváltozások vagy hormonenergiák keltette belső izgalmak függvénye? (21.) Bár a hormonok szerepe érzelmi életünk területén nem eléggé tisztázott, az eddigi kutatások mégis kétségtelenül azt bizonyítják, hogy a félelem törekvéseket kísérő érzelem. (*Mc. Dougall.*) *A félelem mint érzés az önfenntartás és menekülés törekvéseivel jár együtt.* Az ösztönrendszerhálózatba beilleszkedve érintkezést tart fenn az egész szervezettel, annak *motorikus, vegetatív, mimikus* és *szekrétációs* idegközpontjaival. Rajtuk keresztül kapcsolódik be testi-lelki életünkbe, döntően befolyásolva működésüket.

Röviden felsoroljuk azokat a jelentékenyebb változásokat, amelyeket a félelmi állapotok a szervezetben előidézhetnek.

1. A *lélekzés* elveszíti nyugodt ritmusát, akadozóvá lesz és a szervezet levegőhiánnyal küzd. 2. A *szív* működése gyorsul és erősödik. 3. Az *érmozgató* (vasomotorikus) *izmok* elszűkítik a véredény falát (sápadtság) és a test felületéről, valamint az agyból a vér lehúzódik a hasüri szervekbe. Így megszűnik a túlságos energiafecsérlés. (38:81.) 4. Az *emésztőszervek* működésének zavarai. 5. Csökken az *izmok* feszi-

tő ereje. 6. A *hang* rekedtté válik, a *pupilla* kitágul, az *ajkak* elfehérednek. A testet *általános gyengeség-érzés* lepi el, az *izzadság mirigyek* fokozottan működnek, *kiáltás* hagyja el az ajkat. Túlságos nagy félelemnél az *ájulás* is bekövetkezhetik. A szervi változásokhoz csatlakozhat még a *kartérfogat* csökkenése, *reflexmozgások* (reszketés, a fogak vacogása, különböző hőhatások: forróság lepi el a testet, hideg rázza, lúdbőr, stb.). Ezek együttes megjelenése sokszor kellemetlenebb állapotot okoz, mint maga a tulajdonképeni félelem. A felsorolt tünetek mindaddig nem szűnnek meg, amíg a szervezet el nem hárította a fenyegető veszélyt. A *fájdalom* az, amely ösztönzi a szervezetet a célszerű és szükséges cselekvések, (menekülés, elrejtőzés, védőmozdulatok, összehúzódás, stb.) végrehajtására. Az állatmegfigyelések is mind ezen változások mögött a *célszerűségi szempontokat* igazolják. A légzési, vérkeringési, szív működési és egyéb zavarok részben a veszélyre felhívó és figyelmeztető jellegűek. Ugyanakkor a figyelem megfeszülése és a szervezet fölkészülése útján a célszerű magatartást is szolgálják. *Összehúzódáskor* például a test felülete csökken, míg a *mozdulatlanság* állapotában a megfigyelhetőség lehetősége válik nehezebbé.

A félelmi állapotok *teleológikus szempontjait* tanulmányunk folyamán mindenütt kidomborítjuk. Az eddig elmondottakból kitűnhet az, hogy a félelem normális keretek között az egyén életcéljait szolgálja.

Megfigyelhetők azonban olyan jelenségek is, amelyekben a *célszerű* és *célszerűtlen elemek* egyszerre fordulnak elő és hatásaikban egymást lerontják. A szembenálló diszpozíciók külön-külön célszerűek lehetnek, együtt azonban káros következményűek. Így az ellenséggel szembeni helyes magatartással ellenkezik a *kiáltás*, mivel épen az ellenfél nem óhajtott figyelmét hívja fel. (A kiáltás segítségértámasz keresését jelentené, ebben az esetben azonban az egyén megsemmisülését eredményezheti. (20.)

II. RÉSZ.

A félelmi jelenségek szerepe a neveléslélektanban.

A félelem minden emberi megnyilatkozásunk alapélménye. Ezen kiemelkedő jelentősége miatt szükséges, hogy a nevelői gyakorlat nagyobb figyelembe részesítse. A kellően nem korlátozott vagy éppen mesterségesen táplált és erősített félelmi tendenciák ugyanis gátlói lesznek az értékek megvalósítását célzó emberi törekvéseknek.

A félelmi jelenségek nevelési vonatkozásait saját irodalmunk nem emeli ki eléggé s a gyakorlatban is az érzelmi nevelésnek talán ezt a területét éri a legtöbb sérelem. Sokan még távolról sem sejtik a helytelen eljárásaik nyomán fakadó súlyos következményeket. Pedig a legkisebb hiba is sokszor hosszú időre megszabhatja a fejlődés ferde irányát. A gyermeki lélek hasonló a tengerszemhez. Amint ez ismeretlen mélységek és csodás kincsek titkait őrizheti, úgy a gyermek környezete előtt mutatott viselkedése is nem sejtett értékek és bűnök takarója lehet; s amint a víz hullámai a belé dobott kőtől még sokáig tovább gyűrűznek és érintetlen helyeket hoznak mozgásba, úgy a lelket ért benyomások sem tűnnek el nyomtalanul, hanem kapcsolatot keresnek a lélek mélyebb rétegeivel és kiszámíthatatlanul befolyásolják cselekvéseinket.

A teljes félelmetlenségi állapot ép olyan nagy hiba, mint a túlságos félénkség. Mindkét esetben a gyermek nehezen nevelhető. A *tilalmak*, *büntetések* és a *kemény* nevelés hatására alakul ilyenné. A nevelőnek gondos körültekintéssel kell velük szemben a harcot fölvenni, ha az eredményt biztosítani akarja. Különösen gyakori gyermekhiba a *félénkség*, amely megzavarja a nyugodt, higgadt életvezetést. Hordozója állandóan önmagával és a társadalommal viaskodik. A kiegyezést és nyugalmat jelentő egyensúlyt azonban teljesen soha nem találhatja meg.

Látni fogjuk a továbbiakban azt is, hogy az egyes *társadalomellenes magatartások* háttérében, mint a *hazudozás, dac, lopás, emberkerülés, elzárkózás*, stb. szintén a félelem dolgozik. Ez az érzés hajtja a sorában nyugtalan gyermekeket az érvényesülés keresésének erre a sikamlós útjára.

A nevelés célja a járható középút kiépítése. Rajta haladnak az *alkalmazkodók*: akik összhangba hozták „én”-jüket a külvilág benyomásaival. Sikerült véghezvinniök az alanyi és tárgyi világ közötti kiegyezést. Bátran és könnyedén igazodnak el a sok kérdőjellel megterhelt életben, mivel nem állnak zavaró érzelmek hatása alatt. Ők az élet győztesei. *Realisták*, mert nincsenek kínzó kétségeik, úgy vesznek mindent, amint az adva van: természetesen és egyszerűen. Törekvéseiket siker és elismerés kíséri. Tetteik nem törik össze jelentéktelen akadályok előtt, hanem elszántan haladnak kitűzött céljuk megvalósítása felé.

Az életigenlésnek erre a magaslatára azonban csak a *családi és iskolai élet* egészséges légkörében nevelkedett gyermek juthat fel.

A félelem és rokonjelenségeinek személyiségformáló ereje elengedhetetlen feladatává teszi a nevelőnek, hogy valamennyi vonatkozását áttanulmányozza és a gyermeki lélekre gyakorolt hatását egész terjedelmében megismerje.

V.

Mitől fél a gyermek?

Az ösztönös és tapasztalati félelem szerepe a gyermekkorban.

A gyermek helyzetéből következik, hogy számos olyan dologtól fél, amely a felnőttek előtt nevetségesnek látszik. Találón mondja *Müller=Freienfels* (31:108.), hogy a gyermeket nem érdekli az, ha rosszul megy a tőzsde, vagy nem sikerült valami üzlet. Ellenben szorong és fél, amikor tudomására jut, hogy a szomszéd nagy kutyája, — amely a multkor megharapta — ismét az utcán csatangol, vagy hogy a szoba sarkában álló óra egy emberalakhoz hasonló. A

gyermekre egészen kis dolgok megrázó hatással lehetnek. Tapasztalatlan értelme sok minden mögött titkot sejt, veszélyt lát rejtőzni. Ehhez járulnak a felnőttektől kiinduló, rendszeren a nevelés érdekében elkövetett ijesztgetések is.

A következőkben azokat a helyzeteket vizsgáljuk meg, amelyek a gyermek életében gyakran előfordulva, benne félelmet keltenek. Nem tévesztjük szem elől a gyakran együtt fölmerülő ösztönös, *tapasztalati, szuggesztív* és egyéb tényezőket sem és megkíséreljük a félelmet ébresztő helyzetek és dolgok egy áttekinthető felosztását nyújtani. (Felhasználjuk ehhez W. Stern osztályozását, amelyet kiegészítésekkel fogadtunk el.)

1. Az öröklött ösztönös félelem.

A gyermeknek *idegenszerűek* a bizonyos *formai mozzanatokhoz* kötött tulajdonságok, amelyeknél a tartalmi elemek háttérbe szorulnak. A félelem érzését ilyenkor a dolgok *szokatlan, ismeretlen* tulajdonságai ébresztik, amelyeket a gyermek ösztönösen elutasít magától, mivel a gyarló és tapasztalatlan értelme veszélyesnek tartja.

a) A gyermek az *összalaktól független benyomást* elszigeteltsége miatt nem tudja valamely egységes, ismerős alak összefüggő rendszerébe beilleszteni. Az értelem mivel nem talál megnyugtató magyarázatot, a képzetet kedvetlenségi érzés festi át. Példák erre az ajtó mögül lassan előrenyúló kéz; a sötétben elhangzó kiáltás; a hangos zaj, amelynek forrása ismeretlen. (51:451.)^B

K. Bertalan 10;0. Otthon megijedt a fejével fölfelé álló, falnak támasztott meszelőnyéltől. A hirtelenül eléje tűnő tárgyat egy öreg szakállas ember fejének gondolta.

b) Egy *idegenszerű tárgy gyors közeledése* azt a látszatot keltheti a gyermekben, hogy a pusztá figyelmi világ rétegéből az egyén célszerű élet-rétegébe tör. (51:452.) A hirtelenül feléje tartó tárgy megakadályozza az alkalmazkodást és egyensúlybomláshoz vezet. Pl. a gyermek felé röpülő tyúk; az előtte váratlanul felnyitott esernyő. (A film is felhasználja a hatás fokozására: a nézők felé ugró vadállat, vagy a szembe rohanó vonat, stb.)

F. János 10;0. „Egyszer nagyon megijedtem egy tehentől, mert nem vettem észre, hogy felém szalad, csak akkor, amikor már egészen előttem volt.”

A szervezetnek idő szükséges ahhoz, hogy az új beállítódás simán és zavartalanul megtörténhesék. A váratlan közeledés azonban a gyermek életfolyamatát megsemmisüléssel fenyegeti. A szervezet az erős ingerre gyors, reflexszerű mozdulatokkal válaszol (elhárító mozdulatok, a kéz védelemre lendülése, stb.).

c) Valamely *túlságos erős inger* is félelmet ébreszt. Például amikor a szülők különféle módon ijesztgetik gyermeküket (függöny vagy ajtó mögé rejtőzve elkiáltják magukat, stb.). Ha a gyors közeledés és a hanghatás együtt jelentkezik, az indulat is jóval nagyobb mértékben fejlődik ki.

H. Tibor 12;0. „Egyszer egy *felém szaladó tehen* közvetlenül mellettem *elbőgte* magát. Én mindjárt sírva fakadtam és azóta is kerülöm a tehenet.”

d) Fél a gyermek akkor is, ha az *egymáshoz nem illő elemek* kapcsolódnak egységes képpé. A szokatlan ugyanis megszakítja a normális képzetfolyamatot és kimozdítja a gyermeket nyugalmi állapotából. A képzetfolyamattól idegen elemet a lelki szerkezet visszautasítja. A felizgatott képzelet pedig a veszély forrását ismeri fel a szokatlan tárgyban, miáltal félelmes jellege nyilvánvaló lesz. Például, a szülők pokróccal terítik le magukat és gyermekük előtt elefántosdit játszanak. Bár az élő elefántot érdeklődéssel szemlélte az állatkertben, mégis most ez a jelenet félelemmel tölti el. (51:454.)

e) A megszokott tárgy eddig *ismeretlen tulajdonsága* is emóció kifejlődésére vezethet. A csecsemő fél, amikor az óra csöngését először hallja. Megszokta azt is, hogy játékait maga alakítsa (építőkocka, homok), s ha olyan játékszer kap, amely mozgását önmagától nyeri (autó, vonat), az új elem benne bizonyos kíváncsisággal vegyes félelmet ébreszt. (51:453.)

f) A gyermeknek az *idegen személyekkel szemben* mutatott elutasító viselkedése ösztönösnek mondható. A szülők szemléletére van beállítva. A jól megszokott környezet a gyermekben a nyugalom és biztonság hangulatát árasztja el, amelyet az idegen személy feltűnése megzavar. Az ismeretlen hangja.

mozdulatai, különösen érintése (simogatása) az ingerek szokatlanságával ragadják meg a gyermek képzeletét. (Nem a kihasználatlanul maradt libidó változik át szorongássá, amint azt a pszichoanalitikus iskola túlzó pánszexuálizmusa tanítja).

g) A gyermekben olyan helyzet is a veszély gondolatát ébreszti fel, amelyben *magárahagyatottság*a folytán létbizonytalansága hatványozott mértékben jut kifejezésre. Ilyenek: a sötét pince, elhagyatott helyek, temető, padlás, erdő, stb. A gyermek teljesen képzelete és a körülmények titokzatosságának a hatása alá kerül és a veszélyt élénken színezi ki.

W. Stern (51:451.) a félelmet a *szokatlantól eredetibb*nek tartja, mint a veszélytől való menekülést. A gyermek magatartása nagyon eltérő a szerint, hogyan illeszti be a szokatlan képet szemléleti világába és milyen mértékben zavarja az a normális képzetfolyamatokat:

α) Előfordul, hogy a gyermek egyáltalán *nem veszi tudomásul*, hanem mint érdektelen ingert távol tartja magától. Semmi változást nem hoz létre, közömbösen viselkedik iránta.

β) Az *inger elég erős a figyelem fölkeltségéhez*, egyensúlybomlás mégsem következik be. Kifejlődik a *kíváncsiság*, amely lelki életünk nagyon fontos tényezője. Szellemi haladás és előretörés nélküle lehetetlen volna. A kíváncsiság azonban csak addig szolgálhatja az emberi élet érdekeit, amíg azt nem veszélyezteti. A *kíváncsiság közeledési kényszerének épen a félelem az ellensúlyozója*, mert megakadályozza annak túlzó kielégítését és a szervezetet védekezésre kényszeríti. Az embert ismeretszerző ösztöne gyakran veszedelembé sodorná, ha a félelem nem öröködnek ébren a veszélyeztetett szervezet épsége fölött.

A kíváncsiság élménye sajátosan olvasztja össze a félelmet és az érdeklődést. Túlsúlyra rendszerint az utóbbi elem kerül. A kíváncsiság magába foglalja a *visszahúzó*dás valószínűségét is, ezért olyan sajátosan feszült lelkiállapot. A fejlődés folyamán fokozatosan bekövetkezik a félelem és kíváncsiság közötti kiegyensúlyozódás, amely biztosítja a tapasztalat útján ismereteket szerző gyermeki lélek összehangzatos kibontakozását.

γ) Végül az új benyomás olyan mértékben nyomulhat előtérbe, hogy az *alkalmazkodás lehetetlenné*

válí a gyermek számára. A kedvetlenségi hanguiattól kísért *titokzatostól való félelem lesz* úrrá a gyermekben. (51:451.) Már a csecsemőkorban megfigyelhető ez a jelenség (pl. a csecsemő sír ha a zaj forrása ismeretlen előtte) s úgy hisszük minden ember sajátja. Feltűnik, ha a helyzet alkalmas arra, hogy a titokzatoság látszatát keltse (a temetőben egyedül hagyott gyermek).

2. A tapasztalatból fakadó félelem.

A főntebb fejtegetett félelmi állapotok ösztönös alapokon nyugszanak és már a korai gyermekkortól kezdve valamennyi gyermekben megtalálhatók. Azonban a pszichofizikai rendszer erősödésével, valamint a képzet- és képzeletvilág gazdagodásával párhuzamosan fejlődik a gyermek érzelmi világa és bővül a *tapasztalati félelem* köre. Elősegítik ezt a szülői ház, valamint a környezet által nyújtott helyzetek is.

A gyermek tapasztalati félelmeit részben a) *közvetlen* (direkt), részben b) *közvetett* (indirekt) úton szerzi. Jelentékenyen közrejátszanak azonban a *szugesztív, fantázia és képzeletelemek* is. Amíg a gyermek nem tapasztalja vagy nem képzel el a dolgok veszélyes jellegét, addig nyugodtan szembenéz velük (kivéve az idegenszerűt, titokzatosat). (29:4.)

a) A *közvetlen tapasztalás útján keletkezett félelemnél az asszociációs folyamatokra* hárul fontos feladat. Ezek révén a képzeletelemek társulnak a veszély vagy fájdalom kellemetlen érzéseivel, miután hasonló körülmények között az érzés újból kivetítődik a tárgyra vagy helyzetre és annak félelmes jellegét kölcsönöz. A gyermek, ha egyszer már megégette száját a forró levessel, máskor óvatosabb lesz és vigyázni fog. Így tanulja meg, hogy ne nyúljon a forró vízhez, kerülje a veszélyes helyeket, a lépcsőn óvatosan járjon s általában az élet minden körülménye között elővigyázatos legyen.

Az *állat képzele* és megismert veszélyes tulajdonsága tartósan egymáshoz tapadhat.

T. János 15:0. „Kisebb koromban féltem minden **kecskétől**, mert egyszer alaposan helybenhagyott.” — Sz. János 8:5. „A **patkánytól** félek, mert egyszer odahaza egyedül voltam a kamrában és egy nagy patkány az üvegállványról leugrott és futás közben két vagy három üveget leütött. Ettől úgy megijedtem, hogy

„majdnem sírtam félelmemben.” — K. Péter 10;2. „Édesapám egyszer egy kis nyulat hozott haza. Amint mellette álltam mezítláb, a lábamat megharapta. Ettől kezdve még a kis fehér házi nyultól is félttem, amelyet azelőtt nagyon szerettem. Félelmemben a két kis nyulat agyonvertem. Ma is elszaladok, ha nyulat látok.”

Vajjon az állatoktól való félelemnél gyakran nem-é *formai elemek* befolyásolják a gyermeket (*hang, gyors mozgás*), — nehezen dönthető el. Mindenesetre a legfontosabb körülmény mégis a veszély *közvetlen tapasztalása* marad, amikor a félelmi tendenciákat egy tartalmilag meghatározott dolog tartja izgalomban.

A *hüllőktől* való félelemnél elvetjük a pusztán tapasztalati tényezőket és helyükbe *öröklött ösztönös* elemeket veszünk fel. A szokatlan, idegenszerű formai elemek a hüllőknél csoportosan fordulnak elő (*hullámzó mozgás, stb.*) és a gyermekben az *iszonyodás* érzését keltik. Különösen a *sziszegő hang, a gyors hullámzó mozgás* és az esetleges ismeret, hogy *megcsípheti*, feltételei az ösztönös elutasításnak. Ha ezekhez hozzájárul még a hüllők *nyálkás, hideg testének* az érintése is, úgy az *undor* összetett (komplex) érzése keletkezik, amely nagyon heves visszahatásra ingerli a szervezetet (menekülés).

G. János 8;0. „Akkor ijedtem meg a kígyótól, amikor az *sziszegve felém kúszott*. Azelőtt azt sem tudtam mi az. Ettől kezdve félttem a kígyótól, különösen annak hangjától.” — B. Árpád 14;7. „Ma is nagyon félek a csúszó-mászó állatok *érintésétől*. Ha ilyen véletlenül hozzám ér, rettenetesen megijedek s arról a helyről messze eltávozom.” — Cs. Béla 13;2. „Az állatok közül egyedül a kígyótól félek most is nagyon. Ném fűz hozzá semmi különös esemény, de irtózom tőle és *nem tudnék hozzá érni*.” — K. Tibor 16;5. „A kígyótól való félelmet az a *végtelen undorodás* idézte fel bennem, amit általában a hüllők iránt éreztem.”

b) A közvetlen tapasztalás útján keletkezett félelem megszabja a gyermek viselkedését olyan helyzeteknél is, melyek előtte ismerősek ugyan, de a veszély jelenlétét lehetségesnek tartja (*indirekt félelem*). Ebben *képzelete* segíti, amelynek csekély terjedelmét nagyfokú beleélő ereje pótolja. A gyermeket meséi, olvasmányai, babonák, stb. élénken foglalkoztatják és élete számos megnyilatkozását befolyásolhatják. Mivel a képzelet a gyermek számára „*életpótló*” sík

(30:50.), ezen hajtja végre „*nagy tetteit*”, amelyekre gyenge ereje miatt a valóságban képtelen. Hisz a képzeleti képek valóságában, mert azok szuggesztív jellegűek. A gyermek gondolatvilágát a mesék és történetek csodás alakjaival népesíti be, melyeket a könyezet aztán gyakran felhasznál fékentartásra. Ilyenek, hogy csak az ismertebbeket említsük: *bumbus*, *boszorkány*, *vasorrúbába*, *rézördög*, *rézboszorkány*, *szőröskezű mátoka*, *halál*, *szellem*, *kilencfejű sárkány*, *óriáskígyó*, *rézkígyó*, stb. melyek egészen a 7—8 éves korig a gyermeki képzelet félelmetes alakjai maradnak.

N. Béla 9;0. „*Eljön érted a halál*”, mondták szülem és én egész éjjel féltem és bebújtam a dunnába.” — K. Zoltán 8;5. „Este nem mertem kimenni a temetőbe, mert **hallottam a mesékből, hogy kijönnek a halottak a sírból.** Este már alig mertem kimenni az ajtó elé.”

A sötétől is csak később, a képzeletvilág gazdagodásával egyidejűleg kezd félni a gyermek. A régebbi lélekбúvárok egyrésze (*St. Hall*), a sötétől való félelmet született, öröklött állapotnak tüntették fel. *Preyer*, *W. Stern* és *Valentine* megfigyelései az ellenkezőjét bizonyítják. Sőt *Valentine* (43.) gyermekénél egyenesen megnyugtató hatásának tapasztalta a fényforrás kioltását. *W. Stern* (51:448.) is csak az 5. hónapban figyelt meg félelmet, amelyet valószínűleg befolyásolt a sötétben egyidejűleg hallatszott erős zaj.

Mi fejleszti ki a gyermekben a sötétől való félelmet? Mindenekelőtt *képzeletvilágának az ereje*. A sötétség titokzatos semmijében a gyermek mindenféle misztikus, borzalmas és ijesztő alakot képzel el és így a helyzetet a maga biztonsága szempontjából veszélyesnek gondolja.

L. József 11;0. Hat éves korában kis kézhajtányával este a temető mellett hajtott el. „Nagy félelem fogott el, amikor a **temető** mellé értem. **Ugy éreztem, hogy valaki szalad utánam** annál gyorsabban, minél gyorsabban hajtok. De mégis mindig közelebb és közelebb jött hozzám. Nem mertem hátrafordulni. Végre nagy könnyebbséget éreztem, amikor elhagytam a temetőt. Hátranéztem, hát akkor derült ki, hogy a zörgést a lehullott falevelek okozták.” — R. Béla 12;4. „Amikor a **temető** mellett mentem el, mindig a hideg futkározott a hátamon. Azért féltem, mert olvastam és hallottam olyan történeteket, melyek a **szellemekről** szóltak. **Annyira elképzelttem, hogy láttam is őket.**”

Az eidetikus képességű gyermek a sötétben mindenféle ijesztő alakot lát maga körül.

K. Imre 11;2. „A boszorkányoktól ijedtem meg a legjobban. Ha este mentem, **minden fát, bokrot egy-egy boszorkánynak néztem.** Nem is mertem a sötétbe kimenni.” — F. Kálmán 10;2. „A sötétben lévő tárgyakról félttem különösen. Azokban valami különös **szellemeket** láttam.”

A képzelet nagy jelentőségét a sötétből való félelemnél az alábbi feljegyzés szépen szemlélteti. A gyermek meséskönyvéből ismeri a „*Piroska és a farkas*” történetét és ennek hatására alkotta meg az érdekes gondolatsort.

F. Géza 6;0. „Este azért nem merek kimenni a sötét folyosóra (a nevelőintézetben), mert a **farkastól félek.** Ha egyszer Lajos bácsi (a portás) elfelejtené este bezárni a kaput, a farkas bejönne az intézetbe, feljönne a hálóteremhez, szép lassan kinyitná az ajtót és valamelyik gyermeket megenné.”

A képzeletnek ez az uralma a gyermeki lélek sajátja. Tapasztalatszegénysége miatt bírálat nélkül aláveti magát képzet- és képzeletvilágának. A gyermek gondolkozása és képzelete az iskolás kor elején még szinte globális egységet alkot. Eidetikus természete folytán alkalmas az élénkebb képalkotásra. Érzelsei segítségével egymástól idegen és távoli elemeket forraszt egységbe vagy környezete élettelen tárgyait eleveníti meg (*antropomorf világszemlélet*). A sötétség fokozottan kedvez az ilyen beállítódásnak. A létbizonytalanság és titokzatosság nyomasztó érzése megkönnyíti a mesebeli fantasztikus elemek érvényesülését, amelyek a sötétben mind ott táncolnak körülötte. Mumusok, rablók, seprűn nyargaló boszorkányok, griff madarak és sárkányok, melyek hallása vagy olvasása azelőtt kellemes érzéssel vegyes borzongással töltötték el, most mintegy a sötétségtől tetemrehíva reátörni látszanak. A gyermek teljesen átérzi gyengeségét és a segítségátmasz hiányát. Védtelen helyzetében idegrendszere fokozott mértékben megfeszül. Minden *érintés* (butorok, hideg test), *elszigetelt fényforrás* (pl. a macska világító szemei), *zaj* (a padló recsenése), stb. elég ahhoz, hogy a legnagyobb rémületet ~~átélje.~~ ~~A gyermek kiabálása, sírása, a sötét-~~ **miatt elvesztett kapcsolatok keresésének** a kife-

jezője. Ha sikerül ismét fölvennie az anyjával vagy más jól ismert személlyel az összeköttetést, félelme azonnal nagy mértékben csökken. Sokszor már a saját hangjának hallása is megnyugtató lehet.

F. János 12;3. „Este, amikor jövök haza a sötét utcán, mindig képzelődöm: **„Hej, ha most valaki megfogna!”** Forgok előre hátra és sietek. **Fütyölök, dano- lok** össze-vissza és ilyenkor úgy érzem, mintha a félelmem elmúlna. Ha van nálam kő, vagy bot, akkor nem félek annyira.”

A fenti példa is arra mutat, hogy az egyedüllet nyomasztó érzése szinte elviselhetetlen állapot a gyermekre nézve, mert teljes kiszolgáltatottsága jut általa kifejezésre.

K. Bertalan 11;7. „Nagyon féltem egyedül a sötétben. Ha egyedül hagytak kiabáltam vagy jó mélyre bebújtam az ágyba.”

Sok gyermek *hiedelmei* áldozatául esik. A felnőttek beszéde nyomán az a meggyőződés alakul ki benne, hogy a *sötét magától az ördögtől származik*. A gyermeket elviszi a pokolba, ahol tüzes tányért kell nyalnia és a lakása forró kemence lesz. (9;4.)

A közvetett úton keletkezett félelem eseteiben sem szabad figyelmen kívül hagyni az *asszociációs jelenségeket*. A gyermek gyakran összekapcsolja az ördög, mikulás, krampusz, kéményseprő képzeleti képét a fekete színnel. Valamennyi sötét ruhás személyben (pap, cigány, szenesember) az ördögöt ismeri fel, amelynek félelmes tulajdonságairól mesék és ijesztgetések útján már sok mindent tud.

Cs. István 12;0. „A kéményseprőtől azért félek, mert egyszer kisebb koromban nagyon **megijesztettek vele**. Nem akartam enni. A nagyobbik nővérem azt mondta, hogy ha nem jössz be, akkor **elvisz az ördög**. De én nem hallgattam rá, csak tovább játszottam. Egy- szer csak valaki megfogta hátul a nadrágom és fel- emelt. Mikor hátranéztem és megláttam a fekete, kor- mos arcát, elkezdtem kiabálni és sírni. Máskor, ha meg- láttam egy kéményseprőt, mindjárt elbújtam, ahová le- hetett. Csak jóval később tudtam meg, hogy nem ördög, hanem kéményseprő.” — Sz. Péter 14;9. „4 éves le- hettem (édesanyámék mondták el később), amikor a **pincénkben munkások szemet hordtak**. Az egyik munkás a pincéből féljött és engem a zsákjával nagyon meg- ijesztett. Sírva szaladtam anyukámhoz és folyton azt

kiabáltam, hogy jön az ördög. Én szepegeve mondtam el bent, hogy egy ördögöt láttam, két nagy szarva és nagy piros nyelve volt."

A gyermek biztonságérzete egyedül a család meg-hitt légkörében zavartalan. *Hevesen utasít el minden olyan kísérletet, amely őt környezetéből akarja ki-emelni.* A leghevesebb félelemindulatok forrásai épen azok a helyzetek, melyek ebből az állapotából törek-szenek őt kimozdítani. A szülők jól ismerik gyerme-küknek ezt a gyengéjét és nem takarékoskodnak őt ilyen helyzetek elé állítani. A *cigányasszony, házaló, drótostót, paprikásember, csendőr, rongyszedő* mind a gyermeki világ gyűlölt alakjai, mert jelenlétük két-ségessé teszi a család kötelékében a további életet.

R. Rezső 10;5. „Amikor a **paprikásember** jött, a: ágy alá bújtam, mert féltem, hogy eivisz.” --- G. Ottó 11;0. „Ha a **gombáscigányt** megláttam az utcán, mind-járt bújtam el, ahová lehetett.” — Sz. János 10;7. „Igérttem fűt-fát, csak ne adjanak a **cigányasszonynak.** Ha cigányt láttam, mindjárt beszaladtam a szobába és becsuktam az ajtót.”

A megszeppent gyermek ellenkezés nélkül követi szülei utasításait, hogy eltávolítsa magától a fenye-gető veszélyt. Jól tanulmányozhatók itt is a félelem sajátos kísérőjelenségei (mint az *elrejtőzés, menekü-lés, kiáltás, sírás*), melyekből hiányzik a támadó ten-dencia s csupán negatív reakciókkal járnak.

K. Bertalan 11;0. „Rablónak öltözött egyszer nagybátyám. Ordítottam és kirohantam a kutyaájlába, ahová **bebújtam. Szívem hevesen dobogott.**” — N. László 9;8. „Amikor meghallottam, hogy kiabál a toll-szedő asszony, mindjárt **beszaladtam a házba és magam-ra zártam az ajtót.**” — M. János 10;2. „**Ha rossz voltam, édesanyám mindig azt mondta, hogy jönnek a cigányok és elvisznek az erdőbe.**”

Villámlás, mennydörgés, zivatar a korai gyermek-korban *nem váltanak ki félelmet.* Sőt olykor megfi-gyelhető, hogy a gyermek kedvét leli az elemek tom-bolásában. Ha mégis mutatkozik félelem, az inkább a tapasztalati, ismereti elemek, vagy a környezet ijeszt-getésének tulajdonítható. Természetesen ösztönös té-nyezők is közreműködnek, amikor például a felvillanó villám fénye vagy a hatalmas erejű mennydörgés emó-ciót ébreszt. Ilyenkor hiányzik a határozott tartalom és

pusztán az ingernek egy képletes viszonya szerepel. (51:449.)

V. József 14;0. „Kiskoromban **nem féltem a mennydörgéstől és zivatartól**. Ugy tartottak vissza, hogy ki ne menjek. **Mióta azonban tudom**, hogy ilyenkor a jó Isten haragszik és megbünteti, aki rossz, **azóta nagyon félek**. Otthon még az ágyba is be szoktam bujni és úgy érzem ilyenkor, mintha villámhárító volna körülöttem.” — Sz. János 9;3. Egy alkalommal több gyerekekkel együtt figyeltük a szoba ablakából a zivatart. Az ég dörgésekor a legtöbben komoly arccal tekintettek kifelé az utcára és arcukon a félelem kifejezése ült. Amikor az ég újból nagyot dördült Sz. János **nevetve jegyezte meg**: „Lucifer kilencet ütött.” (A szüleitől hallotta!)

A közvetett félelem kifejlődhet a *gyermek álmai*-nak hatására is. Az álmok képek két irányban működhetnek közre:

a) a gyermek álmában valamilyen rémes jelenetet él át például a kutyával kapcsolatban. Jóllehet reggelre az élmény a tudatából eltűnik, mégis hosszú ideig *általános szorongásos állapotai* lesznek. Az érzelem hatóereje továbbra is megmarad és kisugárzik a többi képzetre;

b) az *álomban szereplő dologtól* még sokáig félni fog.

Z. József 12;0. „Álmomban egyszer egy **fekete bika** megkergetett. Azóta nagyon félek tőle s két napig sem merek kimenni az utcára, ha bikát láttam s az ajtónkat mindenki után gondosan bezárom, nehogy bejöjjön.”

A gyermek olyan *állatoktól, ártatlan rovaroktól* is fél, amelyek részéről semmi károsodás sem fenyegetheti. Az ilyen jelenségek mögött legtöbbször föllelhető a *környezet hasonló viselkedése*, amelyet a gyermek utánoz. Mivel könnyen *suggerálható*, azért a felnőttek félnék viselkedése rá is hatással van, benne felhalmozódnak (félelem-terheltség) és hasonló körülmények között ő is félni fog.

Az imént felsorolt példák a gyermek félelmi helyzeteinek csak a tipikus eseteit szemléltetik. Kívülük még számtalan olyan dolog van, amely a gyermekben félelmet ébreszt. Egyénenként is nagy eltérések tapasztalhatók, mert a környezet igen különbözőképpen *alakítja az érzelmi és képzetvilágot*. A

gyermekkor elején kétségtelenül az ösztönös félelem a túlnyomó, míg a tapasztalat háttérbe nem szorítja. Az *iskoláskorral* együtt számos új elem vonul be a gyermek életébe s az értelem ereje föloldja a gyermeket a csodás és mágikus világ szorítása alól. Helyébe azonban megjelenik az iskolai élet számos más szorongásos és félelmi állapota, melyek végigkísérik egész iskolai életét. A régi és új elemek összeszővődnek és gyarapítják a gyermek gazdagon bontakozó érzelmi világát. A korai gyermekkor félelmei sem tűnhetnek el nyomtalanul, hiszen azok huzamos időn át gyúrták és alakították a gyermeki lelket. Csak módosulnak, változnak vagy az eddigitől eltérő megjelenési formát öltönek magukra, de továbbra is befolyásolják a gyermek fejlődő lelki életét.

A következőkben vizsgáljuk meg, miként alakítja a család és az iskola a gyermek érzelmi világát.

VI.

A család és az iskola, mint a gyermek természetes és kultúrkörnyezete.

A család és az iskola együtt alkotják a gyermek életterét. Hatásaikban egymás kiegészítői. Bár a gyermek összhangzatos fejlődése megkívánja, hogy bennük zavartalanul éljen, mégis az élet folyamán sehol nem érheti annyi sérelem, mint épen a családban és az iskolában. Gyakran mindkettő csak az idegizgalmak és megpróbáltatások helye a gyermeknek, ahol a felnőttek úzik vele eléggé el nem ítéltető játékaikat. Az otthonából elbocsájtott gyermek az iskolával csak környezetét cseréli fel. A légkör itt is, ott is megfertőzött, amely kiszámíthatatlan következményekkel jár a gyermek életére. A romboló hatás minden esetben kimutatható.

Vizsgáljuk meg a *hibákat*, amelyek az iskolai és családi élet levegőjét megmérgezik. Utána fölvetjük a kérdést: *hogyan viselkedjek a környezet, ha a gyermeket a fölösleges konfliktusoktól meg akarja kímélni? Milyen beavatkozással szüntethető meg a már kifejlődött hiba? Melyek a családi és iskolai munka sikerének a szükséges feltételei?*

1. Az otthon és a gyermek.

Az otthon már sokféle képen hat a gyermekre és különböző beállítódásokat fejleszt ki benne. A *gyermek alapérzése a félelem*. Mint az óriások világában bolyongó Gulliver, úgy él ő is a felnőttek között. Derült, nyugodt játszadozása közben soha nem biztos a felől, vajjon nem törnek-e rá a „hatalmasok”, amikor azok előtte ismeretlen vagy értelmetlen törvényeit megsérti. (31:106.) A felnőttek mindjárt készek a megtorlásra, amint a gyermek valami kellemetlenséget okozott nekik. Arra azonban nem gondolnak, hogy ők mennyi gyötrelmet, szomorúság és félelem forrásai. Felületesen, önző hajlamukból származó nemtörődömséggel siklanak el a beismerés fölött. Megfelelkeznek a felnőttek arról, hogy a gyermek egy fejlődő és bontakozó lény, aki bizonytalan lépésekkel keresi a világban az eligazodást. A beilleszkedés nehezen történhetik meg zavartalanul. A környezet pedig a gyermek tapasztalatlanságát, értelmi gyöngeségéből eredő hiszékenységet felhasználja arra, hogy engedelmes szolgálójává tegye, ami gyakran csak súlyos lelki megrázkódtatások árán sikerülhet.

A különféle „műfogások” között nagy szerepet játszik a *gyermek megfélemlítése*. A szuggesztív gyermeki képzelet szerfölött felfokozódik, a veszélyt kiszínezi és teljesen átadja magát félelmének. Ilyenkor, hogy elhárítsa a fenyegető veszedelmet, amely nagyon kínozza, fenntartás nélkül teliesíti a felnőttek parancsait. A szülők pedig, akik így a nevelés egyik könnyű és eredményes eszközét ismerték fel, nem is kísérlik meg az engedelmességet más úton elérni.

A zsenge, fogékony lélekben a számos félelmi helyzet *káros fejlődési folyamatok* megindítója lehet. A gyermek öntudatlanul is védelmet keres fenyegető környezetével szemben. A kiváltott reakció akkor lesz igazán súlyossá és az egyéni élet akadályozója, ha a felhalmozódott félelem érzések nem maradnak tárgyukhoz kötve, hanem elintézetlenül, különböző utakra térve keresik az érvényesülést.

a) A félelmes, nem egyszer megszégyenítéstől kísért esetet az *emlékezet törölni szeretné*, mivel a rá való emlékezés kellemetlen érzéseket ébreszt a gyermekben. Szabadulni akar tőlük, azonban nem a he-

lyes elintézés útján, hanem egyszerűen *elnyomja*. A képzetet sikerül ugyan a tudat ellenőrzése alól fölszabadítani a tudat alá süllyesztés útján, a képzet érzelmi hangsúlya azonban ellenőrizhetetlenül tovább megmarad. Érthetetlen (irracionális) szorongás keletkezik, amely adott helyzetek között szokatlan mértékben nyomul a tudatba. A gyermek minden értelmes és rendezett tevékenysége megbénul s a tudatot kizárólag a szorongásos érzés és a körülmények megváltoztatásának a kínzó gondolata foglalja le. A főbiával tulajdonképpen a tudat védekezik a számára elviselhetetlennek látszó állapot ellen. A következményeik olyan súlyos helyzetet teremthetnek, amelyek nem szolgálják a gyermek célszerű viselkedését. Például említjük a büntetésből szobába zárt és különböző szellemszerű alakokkal félholtra ijesztett gyermeket. Félelmében odavizelt és ezért őt környezete idegenek előtt is többször kigúnyolta. A gyermek a történeteket nagyon szégyelte és azon igyekezett, hogy eltüntesse emlékei közül. Többé azonban nem mer a *sötét szobában* egyedül maradni, holott a szabadban éjjel továbbra is minden félelem nélkül tartózkodik.

b) A fejlődés másik iránya kapcsolatos az érzelem szétsugárzó (diffúz) természetével. Az *érzelem elszakadhat eredeti tárgyától és lassan az egész tudatot átszínezve, hatása alá vonhatja*. Így elég erős ahhoz, hogy életvezetésünk irányát meghatározza. (30: 234.) Hasonlóan: *a többször szuggerált, meghatározott tartalmakhoz fűződő* (csendőr, ördög, stb.) félelmi indulatok, melyekkel a körnvezet nap-nap után ijesztgeti a gyermeket, kisugároznak a lélek egyéb területére is. Félelnkké, bátortalanná alakítják a jellemet s megerősítik a gyermekben saját csökkent-értékűségének az érzését.

A szülőknek a gyermekükkel szemben alkalmazott eljárásait figyelve, joggal aláhúzhatjuk *R. Allers* (2:125 kl.) megállapítását: *a félelem a nevelés eredménye és a környezet helytelen viselkedésének a következménye*.

A lélektani szempontokat elhanyagoló környezet sokszor bátorságra akarja szoktatni a gyermeket, amikor rettegésben tartja. Az eredmény jelentkezik is, — de csak később — súlyos neurózis formájában.

2. Hogyan alakítja a környezet (otthon) a gyermek félelmi és szorongásos állapotait?

A környezet a gyermek ellen rendszerint annak nagyfokú *szuggesztibilitását* és *eidetikus képzeletét* (a dolgokat megjelenítő képzelet) használja fel. A gyermek tapasztalatlansága miatt rendkívül fogékony minden ijesztgetés és fenyegetés iránt, ezért mérlegelés nélkül esik áldozatul félelmi érzéseinek.

A gyermek környezetből származó félelme két *forrásból* táplálkozik: a) a családtagoktól *hallott* vagy *olvasmányaiból ismert* mesék, történetek alakjai (vasorrúbába, farkas). A különféle ijesztgetések, amelyek nem egyszer a valóság látszatát kelthetik (pl. amikor „*valóban*” odaadják a gyermeket a csendőrnék). b) A gyermek *saját magán, közvetlenül* (direkt) ismeri meg a dolgok veszélyes tulajdonságát (foghúzás, a kutya harapása, stb.).

a) A környezet az *ijesztő tréfákat* legtöbbször nevelőszándékból gondolja ki. A gyermek azonban végtelenül komolyan veszi és számontartja őket. Felvonulnak ezekben a mesék, borzalmas elbeszélések sokszor hallott alakjai, melyek a gyermeket magukkal ragadják. *Kólisa, fehér ember, mumus, krampusz, mikulás*, stb. mind jól ismert alakjai a gyermek képzelettől fűtött gondolkodásának. Képzeletének a beleélő erejét nem korlátozza az értelem ellenőrzése és elhiszi létezésüket. Támogatja ebben a még jórészt *antropomorf világszemlélete* is. A megfélemlített gyermek engedelmisségét pedig a felnőttek nevelői sikerként tartják számon és mint jól bevált módszert felülvizsgálat nélkül tovább alkalmazzák.

Az ijesztgetések *nyelvi formája* egyszerű, rövid és a várható büntetést feltüntető tiltás:

„Ha a kútba néztem, azt mondták, **beleránt a vasorrúbába és a rézőrdög.**” (11;4.) — „Ha kimentem az utcára csavarogni, akkor azt mondták, hogy **jön a kilencfejű sárkány és elvisz.**” (11;0.) — „Este ne menj ki az udvarra, mert **az ördög, meg a szellemek elvisznek!**” (10;3.) — „Mikor a kertbe mentem, azt mondták, hogy vigyázzak, mert **jönnek a rézkígyók és felfalnak.**” (11;2.) — „Eljön a halál, ha nem eszel.” (10;2.)

A találékony környezet az élet számos helyzete elé odaállítja ezeket a tilalomfákat, melyekbe a gyermek minduntalan beleütközik. Az észszerű keretek

között mozgó gátlások hasznosak. A tapasztalatlan gyermeknek ugyanis számos benyomás szükséges ahhoz, hogy a sokoldalú életben eligazodhassék. Nem egyszer kerülne súlyos helyzetbe a gyermek, ha e tilalmak és egyéb korlátozások nem tartanák vissza. Mi e helyen csupán a *túlzásokkal* akarunk szembeállani, mert az értelmetlen és csak a szülők (nevelők) kényelmére szolgáló gátlások meggyökerezése rendellenes érzések és viselkedések kifejlődéséhez egyengetik az utat.

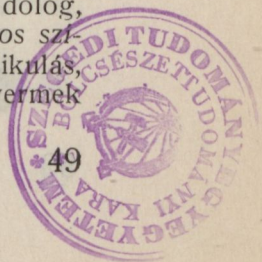
A gyermeknek erősen szuggerálják veszélyeztettségét az olyan szemléletek, mint a *szomszédok, ismerősök ördögnek, boszorkánynak, stb. öltözött alakjai*. Világossá lesz a gyermek előtt kiszolgáltatott helyzete és gyengesége. Felindultságában a veszély idegrendszerének a feszültségét fokozza.

„**Felöltözött a bátyám ördögnek**, ha nem csináltam valamit.” (12;0.) — „Mikor kicsi voltam, a **nővérem felöltözött csúf ördögnek**. Én pedig kiabáltam: anyuka, anyuka! Nagyon meg voltam ijedve.” (12;5.) — „Egyszer egy **fiú ördögruhába bújva levitt a pincébe**. (11;9.) — „Mikor eljött **Mikulás-estéje** szinte reszketett kezünk-lábunk, úgy féltünk.” (11;6.)

Félelmetes hatásúak a gyermekre a *segítség-támasz elvesztésekor* keletkezett helyzetek. A környezettel való kapcsolat megszakítása és a veszélyeket rejthető bizonytalan jövő annyira hatása alá keríti a gyermeket, hogy képtelen lesz a józan értelmi megfontolásokra. Azok a személyek alkalmasak ilyen hatás keltésére, akik külsejüknél vagy foglalkozásuknál fogva is már a gyermek érdeklődésének a középpontjában állanak (rongyszedő, tollas zsidó, koldus, stb.).

„Édesanyám oda akart adni a **cigányasszonynak**. Megvallom őszintén, egy kicsit citeráztak a lábaim és a fogaim vacogtak.” (10;2.) — „Egyszer szüleim unszolására megfogott a **kéményseprő**, akiről azt mondták, hogy ördög. Amikor máskor megláttam az utcán, mindjárt bújtam el, ahová lehetett.” (10;7.) — „Azt mondták, hogy ha rossz leszek, a **zsidó sakter** megfog és elvisz az ő templomába, dióbélen hizlal és leöl.” (11;7.)

A gyermekben a fentiekén kívül a dolgok egész légiója felébresztheti a félelmet. Minden olyan dolog, amelynek *tulajdonsága* (veszettekutya), *titokzatos színezete* (sötétség, pince), vagy *külső alakja* (mikulás, ördög), a veszélyt szuggerálja, — félelmes a gyermek

előtt. Lehet, hogy ilyen tulajdonságukat még soha nem tapasztalta, mégis környezete befolyására a kiskörű, de annál fokozottabban működő képzelete a veszély nagyságát túlozza. Ilyenek: a *farkas, görény, egér, patkány, veszett kutya, ló, fekete kutya, sötét szoba, temető, halott, halál, varangyos béka, hörcsög, kígyó, árnyák*, stb. A gyermek mérlegelés nélkül engedí át magát ezek hatásának.

Sz. Gyula 10;2. „A kályhával sokszor ijesztgettek, hogy a **tűzben sűtik az ördögök az embereket**. Azt mondták, hogy az ördögök vezére Lucifer és majd el fog vinni a kályhába és meg fog sütni.”

Élénk képzelete a *távoli* és egészen *ártatlan* dolgokhoz is hozzáfűzi a veszély képzetét.

K. Imre 11;1. „Ne menj az udvarra, mert **elvisz a penész és megesz!**” — mondták gyakran szüleim. Azért féltem tőle, mert azt hittem, hogy engem is megesz, mint a kenyeret. — T. Imre 11;9. „Ha nem leszel jó, **elvisznek az árnyékok**. Nagyon féltem az árnyéktól. Ha a szobában árnyék volt, akkor kimentem.”

A megfélemlített gyermek nem mer ellenszegülni. Gondolkodás nélkül teljesíti szülei kívánságait, mert számára ez jelenti az egyedüli hasznos viselkedést, amellyel eltávolíthatja az általa felidézett „szellemeket.”

K. Béla 9;0. „Mikor ijesztgettek, **rögtön tettem** azt, amit az édesapám vagy az édesanyám mondott. Nagyon meg voltam ijedve olyankor.” — J. Atilla 10;5. „**Én semmit sem hittem, míg valaki meg nem ijesztett.**” — T. Béla 11;0. Ha nem akartam megenni az ételt, elég volt csak azt mondani: „**Jön a kőlé!**”

A gyermekek gyakran a felnőttek játékszerévé lesznek, akiknek durva tréfái számos nehéz helyzet elé állítja őket. A gyermekek önvalloásaiból közülünk egyet például teljes terjedelmében:

T. János 11;2. „Én mindenhová szerettem volna elmenni, ahová nővéreim is mentek. Persze ők mindenholyan megszöktek előlem. Egyszer megjártam. Amikor elmentek, én is titokban utánuk mentem. Egyszer csak **valaki betett egy zsákba**, a hátára vett és elvitt a falu másik végére. Koromsötét volt, nyár vége felé járt az idő. Letett, bekötötte a zsák végét és a közelben elbújt. Én kiabáltam, nagyon ordítottam és odajött megint ez az ember és kérdezte: „**Mit csináltál te rossz gyerek?**”

Én nagyon kértem, csak még egyszer vigyen haza. Nagyon meg voltam ijedve. Az ember fölvelt az ölébe és vitt be a faluba. Mindenkitől megkérdezte, **nem vesznek-e gyereket.** Nagyon féltem, hogy eladnak. Végre hozzánk vitt be és megkérdezte, nem vesznek-e gyereket. Hallottam az anyukám hangját, hogy nem veszünk. Elkiáltottam magam: „Anyukám, én vagyok a te fiad!” Akkor az ember elejtett és elszaladt. Utána **megfogadtam szüleimnek,** hogy többé magam nem megyek sehová sem. — Most amikor nagyobb lettem, édesanyám elmesélte, hogy az egészét összebeszéléssel rendezték.”

A gyermeket környező világ tehát nemcsak a sugárzó derűtségnek, hanem sokszor inkább a fenyegető veszélyeknek a világa. (31:109.) Nem csodálkozunk azon, ha az elnyomott és törekvéseiben korlátozott gyermek *kerülő utakra tévedve* küzd érvényesüléséért, ha különböző viselkedési formákba burkolózva keresi a pótlást környezetével szemben.

b) A *tapasztalati félelem* kialakulása az érzelem élettani céljából értelmezhető. Mint *jelző berendezés*, figyelmezteti az egyént a közeledő veszélyre és előkészíti a menekülésre vagy támadásra. Felméri a veszély nagyságát, hogy ehhez alkalmazza a védelmi intézkedéseket. Számos dolog mindaddig közömbös a gyermeknek, amíg fájdalmas, illetőleg kellemetlen tulajdonságait meg nem ismeri. A veszélyeztetettség roka és a kifejlődött indulat azonban nem mindig áll egymással összhangban, mert csekély benyomások is heves működésre ingerelhetik a tendenciákat. A gyermek fejlődése folyamán lassan megtörténik a kiigyenlítés az anyai és tárgyi világ jelenségei között.

R. Zsig a 7;3. „Az istállóban szalma rakás közben egy **egér** a lábamra esett. Ijedtemben **egész nap sírtam.**” — R. Béla 7;5. „Egyszer a szomszédban voltam és észre sem vettem, hogy a **kutya** a közelben van. Oda-sompolygott hozzám és fenyegető morgással a lábamba harapott. Ettől az időtől félek a kutyától.” — Sz. János 13;0. „Kicsi koromban alvás közben egy **kis állat** futott fel rám. A **félelemtől majd megőrültem.** El kezdtem szaladgálni a szobában. Neki futottam egy széknél. Felbuktam és ismét nekem szaladt valami. Megfogtam és nekihajítottam a falnak, aztán **elájultam.** Utólag derült ki, hogy egy **pocok** és egy **macska** vívták a küzdelmüket a szobában.”

Asszociációs tényező itt is elősegíti az indulat kifejlődését:

K. Imre 12;5. „Este későn jöttem hazafelé. A sötét utcán egy részeg alak jött tántorogva felém. Többször láttam már ilyet és nem féltem. De amint a közelebe értem, egy fényes tárgy villant meg a kezében. „Kés!” — kiáltottam és odébb ugrottam. Az ember azonban utánam dobta a kést, amely pár centiméterrel röpi el mellettem. Néhány nappal később találkoztam egy másik részeggel, de ez már nem fenyegetett és nem ijesztett, én mégis elszaladtam félelmemben tőle.”

A gyermek amíg csak a *fényes tárgyat* veszi észre, a figyelem feszültsége és a képzelet magyarázatot kereső munkája állapítható meg. Mihelyt azonban a „kés” képzele is tudatosul, a szervezet sokk-szerű (indulati) állapotában villámgyorsan készül föl a veszély elhárítására a segítséget kereső kiáltás és a védekező mozgások útján.

Az *összalak egyes elszigetelt részeinek a szemlélete*, melyeket a gyermeki képzelet nem tud ismeretvilágába beilleszteni, heves, félelmi indulatoktól kísért kedélyhullámzásokkal járhat.

F. Attila 13;4. „Egyszer otthon elaludtam. Később valami kapargálásra ébredtem fel. Sötét volt. Egyszer csak megjelenik két világító pont. Nem tudtam elképzelni mi lehet. A két világító poht nagy ugrással mellettem termett. Én igen nagyot kiáltottam és az volt a jó, hogy szüleim felgyújtották a villanyt. Akkor láttam, hogy a macska. Kiskoromban ettől kezdve legjobban a macskától féltem.”

Az *orvosnál* a legtöbb gyermek kellemetlen tapasztalatokat szerzett (orvosság, foghúzás). Ezért a fehér köpenyeges alak látásakor földéződnek az elszenvedett fájdalmak emlékei és menekül előre.

K. Bertalan 12;0. „Félek a doktortól, mert valahányszor nála voltam, még mindig vágott rajtam. Egyszer a kezem, máskor a lábam, majd a vakbelem, később a mandulám.”

A továbbiak során vizsgáljuk meg azokat a követelményeket, amelyek a család és a gyermek helyes érintkezését szabályozhatják, különös tekintettel a félelem pedagógiájára.

3. A gyermek környezetének helyes viselkedése.

(Neveléstani szempontok.)

A gyermek idejének nagyrészt a családban tölti. Nem mellőzhető tehát a félelem pedagógiája részéről az a kérdés, *milyen követelményeket támasszon a nevelés az otthonnal szemben, melyek a főbb vezető-elvek, amelyeket a szülőnek is tiszteletben kell tartani.* A családban alakulnak ki a jellem alapvonalai s ha ez a természetes környezet súlyos hibákat hordoz, a gyermeki lelket helyrehozhatatlan károsodás érheti.

Két feladat megoldása vár a szülőkre nevelés közben: 1. az *összszemélyiségre ártalmas félelem távoltartása* (profilaxis), illetőleg *befolyásának a megszüntetése*; 2. a helyes életvezetés kívánalmainak megfelelő *nélkülözhetetlen gátlások kiépítése.*

1. *Mi jellemzi az összszemélyiségre káros félelmet?* Mindenekelőtt indokolatlanul *túlzott erővel jelentkezik* és megakadályozza az egyént törekvései érvényesítésében. A gyermek cselekvéseit a bénító, szorongásos állapot színezi, különösen olyan területeken, ahol az egyén önérvényesülését szeretné biztosítani (vizsgák, szereplések alkalmával stb.)

2. A *helyes (normális) félelem kifejeztése* részben az ártalmas gátlások lebontásából, részben azoknak a határoknak a megvonásából áll, ameddig a gyermek cselekvései közben elmehet. A természetes ösztön nevelése és korlátozása elengedhetetlen, mivel a gyermek kezdetben sokszor kerül kapcsolatba olyan dolgokkal, amelyek veszélyes tulajdonsága még ismeretlen előtte. Pl. a kisgyermek félelem nélkül markolja meg az éles kést, játszik az ollóval vagy feláll a nyitott ablakba. Születésekor kevés olyan félelmet él át, amely a reális életet szolgálná. A nevelésre hárul a gátlásokat a személyiség fejlődéstörvényeinek szemelőttartásával szilárd rendszerré kiépíteni.

A legtöbb gyermek elnyomott helyzete miatt mélyen és belsőleg éli át az életre való elégtelenségét. A számos és gyakran helytelen gátlások félenkké, tartózkodóvá alakítják környezetét iránt, ami az eredményes nevelést megnehezíti. A nevelőnek az ilyen gyermekekre különös gonddal és szakértelemmel kell figyelemmel lenni, mindenekelőtt: a) segítse egy *belső, jól megalapozott álláspont kiküzdésére* és b) vál-

lalja a gyermek környezetének (család, otthon) a lélektani követelmények szerint való átalakítását.

a) A gyermek megrendült önbizalma érték-tudat növelése, önmaga és a világ közötti helyes kapcsolat szabályozása útján állhat csak ismét helyre. A nevelőnek értelmi ráhatással kell meggyőznie a gyermeket arról, hogy ő is értékhordozó, melyek megvalósításában társaival egyenrangú.

A megfélemlített gyermek csökkentértékűségének a betege, akiben az érvényesülés utáni hiábavaló fáradozások rendítették meg az önbizalmat. Lelki egyensúlyát a sikeralkalmak nyújtása állíthatja ismét vissza.

Szükséges a fogyatékoságérzés indítékainak a föltárása is. Jóindulatúlag mutassunk rá a gyermek helytelen életvezetésére. Beláttatjuk vele, hogy törekvése (a közösségtől való elhúzódása, félelme), indokolatlan és céltalan. Azáltal pedig, hogy segítséget nyújtunk új célkitűzéseikhez, lehetővé tesszük számára egy realisabb életvonal kialakítását, amely ismét összekapcsolja a közösséggel. Óvni kell a gyermeket minden keményebb bírálattól, mert zsenge önbizalma könnyen megsérül.

A társadalmi közösségbe való visszavezetés legeredményesebb eszköze a szülők részéről tapasztalt szeretet, amelynek pszichológiai lényege a mással való lelki egybeolvadásnak és összetartozásnak a tendenciája. (45:107.) Bizalom szeretet nélkül nehezen képzelhető el. A szeretet jelenlétét azonban érezze a gyermek, mert különben nem szerezhet róla tudomást. A félnék, bátortalan gyermek vágyódik a szeretet után s ezt a beállítódást, mint építőerőt a nevelésnek céljai elérésére fel kell használnia. Kényszer, parancs, büntetés csak fokozzák az ellenállást és a lelki konfliktust súlyosbítják. A szeretettől irányított megértő bánásmód a kibontakozás lehetőségét szolgálja. — Mint általános végső elvet szögezhetjük le, hogy minden nevelői munkát a szeretetből fakadó indíttatásnak kell áthatnia. (50:213). A gyermek anyján keresztül kapcsolódik bele a közösségbe s az anyja iránti szeretet nagysága dönti el, hogy társadalmi vagy társadalomellenes lénnyé fejlődik-e. Az anyában találja meg azt a biztos támaszt, akihez kétségei között gyötrő gondolataival bármikor menekülhet. Kinél keressen a gyermek megértést, ha nem az anyjánál? Ha ez mégis

hiányoznék, a gyermek maga kísérli meg elintézni a lelki konfliktust, ami tökéletesen ritkán sikerülhet. Az anya a közösség felé vezető híd, (23.)akinek bizalmat ébresztő viselkedése eltávolíthatja az akadályokat, melyek a közösség felé vezető utat eltorlaszolják. A közösséggel kibékített gyermek legyőzi betegesen önző hajlamait és ezzel együtt feladja társadalomellenes magatartását is.

b) A nevelés nem elégedhet meg azonban csupán a szülők és a gyermek közötti helyes kapcsolatok szabályozásával. Azoknak az elveknek az egyedüli alkalmazása is elégtelen, amelyek a lelki erők zavaraltan kibontakozását biztosíthatják. Ezenfelül *összhangba kell hozni a nevelés munkájával a környezetet is*, amelyhez a gyermeket számtalan szál fűzi. — *Azoknak a körülményeknek a megváltoztatását is vállalnia kell, amelyek a gyermek félénkké fejlődéséhez hozzájárultak.*

Mindenekelőtt a *helytelen tréfákról és ijesztgetésekről szokják le a környezetet*. A nevelő tartsa távol a gyermeket az ártalmas rémmesék és izgató történetek olvasásától, illetve hallgatásától. A cselédség, vagy egyéb *alkalmazottak is legyenek kioktatva a gyermekkel szemben való helyes magatartásról*, mert sokszor a nevelés fáradságos munkával elért eredményt épen ők rombolják le.

Az *óvatos viselkedésre* csak akkor figyelmeztessük a gyermeket, ha valóban veszedelem fenyegetheti (tűz, petroleum lámpával való bánás, stb.), mert a túlságosan sok óvatossági utasítás könnyen félelemterheltségre vezet és gyáva, határozatlan, cselekvésre képtelen jellemet alakít ki.

Hiba a környezet részéről az is, ha a *gyermek figyelmét minduntalan felhívja szervei fogatékosságára*, arra, hogy gyengesége miatt képtelen feladatát elvégezni. Helytelen az is, ha a gyermeket *nem veszi komolyan*, hanem csak mint a család kevésbé szám-bajjóható tagját kezeli. Ez a légkör elsorvasztja az önbizalmát, mert végül maga is elhiszi tehetetlenségét és lassan ilyenné válik. Ha még a felnőttek *gúnyos csipkelődése* is növeli a hibát, a gyermek egész életvezetését és beállítódását meghatározó lelki sebeket szerezhet.

A gyermek szuggesztív természetéből következik, hogy környezetének bizonyos ártatlan állatok-

kal (egér), rovarokkal szemben mutatott páni félelmet utánozza és megszokja.

A *családi élet jelenetei*, robbanásszerű feszültségei (veszekedés, civakodás a családtagok között) a gyermeket is kinozzák és ideges szorongást ébresztenek. Mivel a család a gyermek életében foijonosan ható tényező, ezért a maga életét a gyermekre való tekintettel rendezze be. (50:126.) Ahol pedig a körülmények olyanok, hogy a gyermek zavartalan fejlődése nem biztos, ott a *zavaró körülmények kiküszöbölése* vagy a *környezetcsere* elengedhetetlen feltétel a gyermek jövő élete és boldogulása érdekében.

Az otthont tehát a félelem pedagógiája szerint úgy kell kialakítani, hogy benne a gyermeki lélek hiánytalanul kibontakozhassék.

4. Az iskola és a gyermek.

a) A család kötelékében élő gyermek egy személyes rend tagja. A vérségi leszármazáson kívül a családtagok között kifejlődött szeretet fűzi szorossá a viszonyt. Amennyiben a család a maga életét a gyermekre vonatkoztatva rendezi be, a gyermek érvényesülésre törekvő akarata kedvező körülmények között fejlődhet s a középpontban állva jelentékennyé teheti személyét. Megnyilatkozó egyéniségét, bontakozó képességeit környezete legtöbbször tetszéssel figyeli s nap-nap után tapasztalhatja személyének a fontosságát. A tekintélyt és törvényt a gyermek szemében az apa testesíti meg, akinek az ítélete döntően befolyásolja minden ténykedését. A családi környezetben kifejlődött beállítódások a hosszú iskolai életét is meghatározzák. Például az otthon elkényszerített gyermeknek később is meggyőződése marad, hogy minden érte történik. Jogtalan előnyöket követel a közösségtől, melyet ha az megtagad, összeütközik vele.

A gyermek *iskolába lépésekor* élete fontos határkövéhez érkezik. A hat éves gyermek átmeneti lénynek tekinthető, aki most érkezett el az *altruizmus felé fordulás* döntő időszakába. Egoista „én”-je lerombolásában ébredező közösség utáni vágya vezeti, mert cselekvéseit igazán csakis a közösség értékelheti. Bár a mágikus, mesebeli és csodás képekkel telerajzolt képzelete süllyedőben van, bensőleg mégsem tud teljesen e hatásoktól megszabadulni. A fejlődés azonban

már lassan megindult az *oki* (kauzális) *világrendszer* kialakulása felé. Új környezete, az iskola döntően befolyásolja eddigi, jórészt csak a természetes fejlődéstől meghatározott kibontakozását. A gyermek az iskolás-kor elején még „*ösztön-lény*”, mert hiányznak a gátlások, amelyek majd a fejlődés folyamán az ösztön fölmerülése és a kielégülés közé épülnek. (13.) Ezt majd az iskolai munka fogja megvalósítani.

Az iskola új helyzetet jelent a gyermek számára. Egy idegenszerű, személyfeletti, változhatatlan rend fogadja, mely kívánságait nem elégíti ki többé maradéktalanul. Sőt számos, eddig ismeretlen rendszabály szemelöttartását követeli meg. A személyes *renden és kapcsolatokon fölépülő családi környezet és a személytelen elveken nyugvó iskolai rend között ür támad, amelyet a gyermek egész iskoláztatása folyamán nem tud többé áthidalni. Ambivalens érzelmei* részben a bizalom és kíváncsiság, részben a félelem és idegenkedés színeit viselik. A kultúra és természet szembe kerülnek egymással. Titkos ellenállását a kultúra és tekintéllyel szemben mindvégig megőrzi. A gyermek színészi szerepjátszásra kényszerül. Minden osztály valóságos kis színház, amelyben a tanulók játsszák a szerepet, mondja *M. = Freienfels.* (31:143.) Az élénk, pajkos, vidám és mosolygós gyermekarcok pillanatok alatt átalakulnak fontoskodó, komoly kifejezésűvé, amint a tanító az osztályterembe lép. Másrészt a gyermek erősen mozgásos lényét is megrendszabályozza, amikor a padban mozdulatlanul, csendben ülve hallgatja tanítója szavát. A magára kényszerített viselkedés álarca alatt azonban kultúrlényétől szinte függetlenül fejlődik, bontakozik természeti lényé. (31:143.)

A gyermeknek különösen az iskola *térbeli és időbeli* jellege új és szokatlan. (31:139.) Az épületnek, amely távol fekszik a családi háztól, már a méretei, külsejének racionális hidegsége (egyenes vonalak), a belső elrendezés szabályszerűsége sugározzák különleges feladatát. Minden a rendről és a kötöttségről beszél. A gyermeknek csakis a kijelölt helyre szabad ülni. Az osztály előtt emelkedő katedrán foglal helyet a tanító, a személyfeletti rend őre, aki hivatásával maga is egy egész életre szóló konfliktust hordoz, amikor vállalja a rend képviselését, mint ember pedig azon fáradozik, hogy növendékeivel benső személyes kapcsolatokat tartson fenn.

Időbelileg is formálja az iskola a gyermeket. A globális és személyes kapcsolatokon alapuló időszemléletét (az apa hazaérkezésekor ebéd, stb.) az iskolai munkának megfelelően szétfordeli. (31:139.)

A gyermek iskolába lépésével a természeti kort a művelődési kor váltja fel, amely semmilyen személyi eltérést nem tűr. (31:139.)

b) A gyermek mielőtt az iskolába járna, már kialakít magában valamilyen képet az iskoláról és a benne folyó életről. Segítik ebben szülei, akik gyakran fenyegetik meg az iskolával. Nagyobb társai elbeszéléseiből is hallja azonban, milyen különös hely az iskola, ahol tanulni kell és a tanító tetszése szerint büntetheti a gyerekeket, ha nem készítették el a feladatokat. Képzeletét foglalkoztatják a hallottak és nem csodálkozhatunk, ha az ilyen gyermek vegyes érzésekkel lépi át az iskola küszöbét.

Hamis beállítódását támogatja az iskolai munkára való rossz előkészítés is. Átmenet nélkül kell reggel korán felkelnie, amihez nincs hozzászokva. Egyedül kell gyorsan és időre öltözködni, mosakodni, miközben szülei türelmetlen hangon sürgetik a gyorsabb készülődésre. Rendesen egyedül indul útnak. Az iskolában pedig csak teher, munka és kötöttség fogadják. A számos ismeretlen arc és a hangosan beszélő tanító is nyugtalanítja.

Érthető tehát, ha a gyermek kezdetben magától az iskolától is fél.

c) Az iskolai félelem (drukk) megjelenése már további fejlődés eredménye. Az iskolával egy ismeretlen élet kapuja tárul fel a gyermek előtt. Megszűnik eddig élvezett kiváltságos helyzete és az osztályközösség egyik szürke tagjává lesz. A szülői gondoskodás táplálta önös (egoista) hajlamai otthon nehézség nélkül érvényesülhettek. Az osztályban azonban minduntalan társai hasonló törekvéseivel találja magát szemben. Kénytelen „én”-je tekintélyes részét áldozatul adni, hogy a közösség tagja lehessen. *Az osztály törekvéseinek irányába kell beállania és annak célkitűzéseit magáévá tenni.* Ha ez sikerül, úgy alkalmazkodásával könnyen biztosíthatja magának a vezetőhelyet. Ellenben, ha önző beállítottságát nem tudja a közösségi célok irányába fordítani, az kivetí magából. Az ilyen gyermek mellőztetése miatt más úton keresi az érvényesülést, amelyet minden eszközzel szeretne

biztosítani. Az *érvényesülés* keresés különböző módjai szerint megindul az *osztály társadalmi tagolódása*, amely kapcsolatos a siker utáni vágy, a többiek fölé való emelkedés törekvésével. Az eszközök, amelyekkel ezt el akarja érni — mellékes, csak a cél: a *siker* a fontos. *Stréber, árulkodó, vezér, bohóc, hazudozó, kötekedő, mintafiú*, stb. viselkedések az érvényesülés lehetőségeit rejtik. A gyermek e jól kiépített várfalak mögül vívja szívós harcát az érvényesülésért, amelynek elérése most már sokkal körülményesebb és nehezebb.

A gyermek tevékenységét iskolába lépése idejétől kezdve társai és tanítója figyelik, bírálják és megjegyzésekkel kísérik. Él benne az örök emberi vágy, hogy tetteivel feltűnjék és személye minél jobban az előtérbe kerüljön. Ha társai a teljesítményét észreveszik és értékelik, a gyermek önbizalma megnő. Arra fog törekedni, hogy sikerérzését és önértéktudatát hasonló teljesítményekkel még jobban fokozza.

Gyakran előfordul azonban, hogy *cselekvéseit nem kíséri elismerés*, sőt társai gúnyjával, lekicsinylő bírálatával találkozik, akik szeretnék őt (talán azért, hogy saját magukat tolják ezáltal előtérbe) az osztály és a tanító előtt nevetségessé tenni. Támogatja törekvésüket a tanító hasonló viselkedése is. Az ilyen *kudarcot vallott gyermek más alkalommal fokozottabb gonddal és aggodalommal készül a szereplésre*. Lankadatlanul törtet a siker után. Lelkében azonban ott ég a kudarcok emléke, amely megismétlődésétől már előre fél. A kellemetlen emlék most felújul és kivetítődik a jelen helyzetre. Fölmerül a lelkében a gondolat: hátha ismét nem fog sikerülni. Ez a szorongó, gátlásoktól kísért érzés az iskolai élet leggyakoribb jelensége: az *iskolai félelem (drukk)*. Nagyon összetett lelki képződmény, mert benne összefonódik a jelen, múlt és jövő. Gyökerei gyakran a családi környezetbe nyúlnak vissza, amikor a szülők még az iskolás-kor előtt ijesztgetik a gyermeket az ottani élet veszedelmeivel. Az *így felhalmozott szorongásos érzések az iskolába lépéskor kapcsolatba kerülnek a tanító személyével vagy az iskolai élet különböző helyzeteivel*. Az iskolai félelem tárgya lehet: *felelés, dolgoztatás, vizsga*, melyet a tanító és a szülők viselkedése még erősíthet

(rossz felelet esetén büntetés, különböző fenyegetések.). (29:14.)

Az iskolai félelem oka lehet valamely a multban lejátszódott kellemetlen élmény is (fenyítés, megszegyenítés az osztály előtt), amelyet a gyermek szeretne az emlékei közül törölni. A lelki seb elintézetlenül súlylyed a tudat alá, affektus-értékét azonban továbbra is megőrzi. A tudat ellenőrzése megszűnik és az irracionális érzés legyőzhetetlen erővel lép előtérbe. Szám-talan gátlás és balsiker forrása lesz. *A szorongásos érzés mozdulatlaná teszi a tudatot és megakadályozza a képzetek szabad, gátlásoktól mentes fölmerülését.* Ez pedig csak növeli a szorongással együtt járó kellemetlen érzést.

A drukkk-állapotot *testi változások* is kísérik, mint a véredényszűkülés (sápadtság), az érverés csökkenése, reflexek, beszédbeli motorikus zavarok. Ha a gyermek szorongásos helyzetéből nem talál kivezető utat, könnyen az ájulás erélyes eszközéhez folyamodik. Megszakít minden kapcsolatot a számára elviselhetetlen és megszegyenítést jelentő külvilággal.

Az iskolai élet szorongásos és félelmi állapotai kimerítik a testi-lelki szervezetet. Megakadályozzák a szükséges képzetek fölmerülését és képtelen lesz a gyermek az eredményes szellemi munkára, nagyobb iskolai teljesítmények végzésére. Mivel figyelmét teljesen a szorongásos állapot elnyomása köti le, alkalmatlan a koncentrált figyelésre. A drukkoló gyermek lépten-nyomon tapasztalja az irracionális állapottával járó kellemetlen következményeket. A jól megtanult lecke felmondásába belesül, asszociációs gátlásokkal küzd és a legfontosabb szavakat elvétí. Szorgalma ellenére sem tud eredményt felmutatni. Az a látszat, mintha nem készült volna el, amit viszont lelkiismerete utasít el. Belső tiltakozása pedig csak fokozza félelmét.

Szorongásának kellemetlen *kísérő tünetei* is mutatkoznak a ceruzával, tollszárral való ideges babrálgatás, lesütött fej, a kéz tördelése formájában. Az *egész lelkiállapotot jellemzi a nagyfokú belső izgalom*, amely nem talál levezetést. A drukkoló gyermek már a padban feltűnik ideges szorongásával. Otthon nem eszik, dacos viselkedésű, hanyag, rendetlen és lusta. Ha nem törődnek vele, állapota csak súlyosbodik.

Az olyan gyermek is drukkol, akit már az *otthoni nevelés félénkké* tett. Mintegy a félelemre diszponáltan indul neki az iskolai élet sok izgalmat ébresztő munkájának. Eleve már elégtelennek tartja magát a feladatok megoldására és egy hamis életbeállítódás fejlődik ki benne. Ehhez a félénk, legtöbbször túlérzékeny jellemhez járul az *iskola szigorú rendje*. A gyermek érzékenységénél fogva átéli magában társai büntetését és megfenyítését is és előre fél olyan helyzetektől (felelés), amelynek sikertelenségei hasonló következményekkel járna.

A *kudarckok sorozatos ismétlődése* csökkenti a további teljesítményeket. A lelki seb állandó beállítódást eredményezhet, amely az iskolai élet számos vonatkozásában felújul és érezteti káros befolyását. A szorongás megtöri a gyermeki lélek belső hajtóerőit, *félénk* és *gyáva* jellemet formál, aki elhúzódik társaitól, mivel elhatalmasodó érzése meghiusít minden szociális közeledést.

d) Az *írásfélelem, írásgörcs* is az iskolai élettel járó gyakori jelenség, amelynek a kifejlődése szintén lelki okokra vezethető vissza. Az ilyen hibában szenvedő gyermeket, *ha írás közben nézik*, írása akadozóvá, remegővé válik, durvul és vastagodik a toll erős szorítása miatt. Arca elvörösödik (vagy elsápad), keze reszket, izzadni kezd. A tünetek keletkezését a megfigyeltség érzése okozza. Az írás ugyanis a gyermek belső értékét, lényegét tárja fel s alkalmas arra, hogy ennek alapján róla ítéletet mondjanak. Az írás útján esetleges belső értéktelensége is kiderülhet, amely lehetőség ellen egész valója hevesen tiltakozik. A belső ellenállás (öntudatlanul) kényszeríti az egyént a megnyilatkozás (írás) félbeszakítására. E célból a fent leírt testi és lelki változásokat idézi elő.

Az írásgörcs az ideges és félénk jellem sajátása, de kisebb mértékben mindenkinél megtalálható. Kifejlődhet valamilyen *iskolai élmény* hatására is, amilyen pl. a táblánál történő írás kellemetlen emléke. Az emlék mindannyiszor felidéződik, valahányszor a gyermek hasonló körülmények közé kerül (írás közben).

e) Az *iskolában a szorongást ébresztő helyzetek távoltartása* elsősorban a *tanítón* múlik, akiben a gyermek szinte határtalanul bízik és hozzá a *tisztelet* érzésével közeledik. A tanító felsőbbségének az el-

ismerését a félelem egy szelídebb árnyalata is színezi. Nem csak testi fejlettsége helyezi őt környezetére fölé, hanem mint valóban magasabb rendű személyiség vívja ki növendékei tiszteletét. Ha a tanító személyi értéktöbblete elég ahhoz, hogy magához vonzza növendékeit és előttük a tekintélyét biztosítsa, akkor ketőjük viszonyából a nevelés és oktatás kedvező légköre fejlődik ki. A büntetéssel, megfélemlítéssel kikényszerített tekintély nem maradandó. Az igazi tekintély ritkán büntet. *A félelem általában nem tartozik a nevelőhatású érzelmek közé.* (50:184.) Az általa elért siker is csak látszólagos, mert belsőleg nem kívánt utakra sodorhatja a gyermeket (*kettősviselkedés*). *A félelmi ráhatás útján kikényszerített cselekvésből hiányzik az értékes cselekedetre jellemző önkéntes hozzájárulás.*

Ha a kapcsolat természetes és kényszermentes, — a gyermek szinte vakon követi tanítóját és igyekszik a zavartalan együttműködést fenntartani. Amely osztályban a nyugodt munkának ez a légköre uralkodik, az iskolai félelem csak a különben is vitális gyengeségben szenvedő gyermeknél lép fel. (Ez pedig már gyógypedagógiai probléma.) A gyermek képességének a legnagyobb teljesítményét nyújtja, ha a gondos vezetés távoltartja tőle azokat a hatásokat, amelyek érzékeny lelkét megsebezhetnék. A tanító figyelmes hozzáfordulása segíti a növendéket abban, hogy képessége szárnyain minél magasabbra emelkedjék. A félénk, drukkoló tanulóknak meg kell magyarázni, hogy viselkedése helytelen és csak arra szolgál, hogy munkája eredményétől megfossza. Célravezető először, ha a tanító másra tereli a beszédet, mert olykor néhanv, az iskolai munkától távol álló szó már helyreállíthatja a gyermek nyugalma. Nagyon fontos a *tanító higgadt, megszokott, biztos fellépése*, amely a belső kiegyensúlyozottság és az önuralom bélége. Ne indulatoskodjék, mert aki nem ura saját érzéseinek, az nem kívánhat hasonlót másoktól. Semmi nem félemlíti meg annyira a gyermeket, mint épen a tanító túlzó kitérői. Ezzel nemcsak a saját munkáját hátráltatja, hanem az osztályt is indokolatlan izgalomban tartja és nyugtalanítja. Egyesek szinte sportszerűen jönnek indulatba, nem gondolva arra, milyen helyrehozhatatlan kárt okoznak növendékeik lelkében. A tanító kötekedő

természete, kemény és rideg ítéletei, melyekkel naponként illeti növendékeit, csak a félénk gyermek gyenge önbizalmát zúzza össze és szorongásos érzését erősíti meg.

A tanítója iránti félelmet *szuggesztív hatások* is kiválthatják a gyermekből. Segítik ebben idősebb, tapasztalt társainak az ijesztgetései. Például szolgálhat erre az egyik növendékemről tett feljegyzés, aki magasabb osztályba lépésekor valamennyi tanítójával szemben szorongásmentesen viselkedett. Később az egyiktől kezdett nagyon félni, mert először csak halotta, majd maga is tapasztalta, mennyire ideges, könnyen haragra lobbanó ember. Növelte félelmét, annak tudása, hogy tanítója szívbajos is. Mindig attól tartott, hogy betegsége éppen akkor fog előjönni, amikor ő kint felel és halálának ő lesz az oka.

A *tanító keményen fegyelmező hajlama* feltétele az irracionális, neuropatikus szorongásos érzés kifejlődésének. A *szorongásos és félelmi érzések a tanító személye köré kristályosodnak*. Örömtelen és eredmény nélküli lesz a gyermek iskolai élete, mert a szorongás elnyomására irányuló kísérletek fölhasználják a lélek erőit és kimerüléshez vezetnek. A hanyatlás megfosztja a társai sorában elfoglalt helyétől. A lelkiileg letört gyermek elveszti cselekvőképességét és alsóbbrendűségének az érzése erősödik meg benne. Mind nagyobb mértékben a társadalomellenes tendenciái jutnak uralomra. Elvesztett örömei és sikerei helyett a *kártya, onánia* veszedelmes élvezetei közé menekülve keresi a pótlást. Az *aktivitás halála a gyávaság születését jelenti*. A túlságos szigor hatására a szolgálalkúság és félénkség erősödik meg a gyermekben. (26:48.)

A *félénk* gyermekkorába visszanyomozva, csaknem mindig föllelhető egy olyan időszak (az iskolai vagy családi élettel vonatkozásban), amelyben a durva, szeretetnélküli nevelés eltiporta a gyermeki megnyilatkozásokat. A fejlődés eredménye ilyen körülmények között nem lehet más, mint a saját csekélyebb-értékűségét tragikusan átérző, a közösséggel szemben álló ember.

5. Milyen feladat hárul az iskolára?

Az iskolai munka egészséges légköre megteremtésének az alapvető feltételei.

Az érzelmi élet kiművelése minden nevelői munka elengedhetetlen követelménye. Cselekvésünk, értelmi beállítódásunk, akaratunk irányának az érzelmek az alapjai. Csak azt ragadjuk meg értelmünkkel, ami érdekel, tehát „aminek érzelmi akcentusa van.” (30:233.) De a közösséghez és a magunkhoz való helyes kapcsolatoknak is a legfőbb szabályozója. Ismereteink gazdagságát, mélységét és szervezethez az határozza meg, hogy milyen érzelmek tartják befolyásuk alatt lelki szerkezetünket. *Az érzelem olyan egybefoglaló, ösztönző vagy gátló erő, amely az egyéni élet szervezethez és fejlettségét is meghatározza.* (30:233.) Az oktatásnak és nevelésnek a saját hasznára kell fordítani az érzelmek kiemelőt, gátló vagy megőrző tulajdonságát és az egész nevelői munkát érzelmi alapokra kell felépíteni. *A növendék cselekvéseit huzamosan meghatározó érzelmi irányok meggyökereztetése a cél.* Szükség van ehhez a tanító részéről az iskolai munka egészséges (higiénikus) légkörének a megteremtésére, amely kirekeszti a nevelői munkából a bénító érzelmi mozzanatokot. A tanítón múlik az iskolai munka sikere. Ha jó gyermekismerő, úgy tud az osztállyal bánni, a nélkül, hogy erőszakos eljárásokat alkalmazna. Eljárásait mindig a növendék beállítottsága döntse el. Tudnia kell, hogy a félnék, gyámoltalan, gyáva gyermek sok serkentésre és dicsőítésre szorul, mert különben elcsügged. Nem szabad engednie a tanítónak, hogy a gyermek az osztály martalékául essék, hanem siessen támogatására. Férközzék a gyermek belső világához, amelyet féltve zár el környezete elől s éreztesse vele állandóan, hogy ott áll mögötte segítségére készen. Vonja be a gyermeket minél jobban az iskolai munkába, hogy kilépve saját gondolatköréből, követhesse a tanítás menetét. A félnék, szorongó gyermekek között nem egy mély érzésű, tehetséges. Értékes vonásait hangsúlyozni kell az osztály előtt, hogy társai figyelmét is feléje fordítsa. A tanító *sikeralkalmakat* nyújtson, hogy ezek láncszemein át vezethesse előre növendékét, erősítve megrendült önbizalmát. Minden törekvésével a megcsappant „életbátorság” helyreállítását szorgal-

mazza. A szorongással járó tüneteket *puszta hatalmi szóval elnyomni nem lehet*. Ehhez sokszor még a szorongás tárgyának a tudatosítása is elégtelen, mert a lelki okok mélyebb rétegekben keresendők (pl. vitális gyengeségből származó szorongás, amely különféle tárgyakkal kapcsolatban tűnik fel).

A nevelés feladatát ezekre a kérdésekre vonatkozólag röviden a következőkben foglalhatjuk össze:

a) A szorongást ébresztő helyzetek, tárgyak, módszerek távoltartása a gyermektől. Vonjunk el előlük minden olyan élményt, amely nevelési céljainkra hátrányos emóciókat ébreszthet. (30:256.) Ezek közé tartozik a:

α) bizonyos veszélyekre való gyakori figyelmeztetés. (Vigyázz az útkereszteződésnél! Vigyázz a járdán!)

β) tanulással, foglalkoztatással való túlterhelés, amelyek neurotikus tünetekre vezetnek.

γ) gyermekhibák gyors és kíméletlen elfojtása, mert ez az idegrendszer kimerülését és a pszichofizikai erők letörését eredményezi. (26:48. kl.)

δ) az iskolai kemény fegyelem és büntetések. A tanuló multban *elkövetett hibáinak a folytonos emlegetése*. A merev formalizmus és a tanító indulatos viselkedése.

b) Annak a megértetése a gyermekkel, hogy semmilyen veszély nem fenyegeti és az osztálynak éppen olyan teljesértékű megbecsült tagja, mint hasonló, de életbátrabb társai. Ennek az eszközei: a buzdítás, vezetés, bizalmas megbeszélések, a siker egyes mozzanatainak feltárása, a következő teendők és célkitűzések közös megvitatása, stb.

c) *Önismeretre nevelés*, a törekvések, vágyak tudatosítása, miáltal elejét veszi a kerülő utak, fedő jelenségek kifejlődésének. Rá kell nevelni a gyermeket saját értékeinek az ismeretére, hogy azokat megbecsülhesse. Így juthat el az önállóságnak egy olyan fokára, ahonnan már saját magát irányíthatja.

Az eljárás két útja tehát:

α) a kívülről jövő értelmi befolyásolás: a meggyőzés.

β) az önmagára visszaható, de szintén értelmi indításokat meghatározó *önismeret*.

A meggyőzés és önismeret értelmi munka eredményei, amelyek befolyásolják az érzelmi élet jelen-

ségeit. A kölcsönhatás neveléstani következményeit értékesítenie kell a nevelőnek részben úgy, hogy az egyes tanítási tárgyakat az érzelmek nevelésének a szolgálatába állítsa, részben pedig az érzelmi irányok fejlődési vonalának a meghatározásával.

d) *Egyéni diagnózis.* A lélekelemzés (pszichoanalízis) bevált módszerének a nevelői gyakorlatban való óvatos és körültekintő alkalmazása (kikérdezés, beszélgetések, stb.) segítségével lehetővé válik a lelki-seb felkutatása és a szorongás okának tudatosítása. Ehhez azonban csak akkor fogjon a nevelő, ha a módszert biztosan tudja kezelni, különben csak súlyosbítja a szorongásos állapotot. A komolyabb testi-lelki tünetek jelentkezésekor helyesebb szakorvoshoz fordulni, akinek tanácsait a szülőknek is követni kell.

e) *Környezetszere* kívánatos, ha világossá lesz, hogy a gyermek szorongását az iskola terhei okozzák, melyekkel nem tud megbirkózni. A kímélés és előkészítés az önbizalom megóvása érdekében itt is fontos.

Ezekhez járuljon még a nevelő barátságos, türelmes és rokonszenves személyisége, amely egyik igen fontos feltétele az iskolai munka megfelelő légkörének a biztosítására.

Nem maradhat figyelmen kívül azonban az *iskolai vallásgyakorlatok és a szeretet elmélyítésének* a követelménye sem. A hit a lappangó félelem és szorongás érzéseit kapcsolja a vallás fenséges tárgyaihoz, mindenekelőtt Isten személyéhez. Az iskoláskor elején a gyermek még jórészt egy titokzatos, mágikus világban él és különösen hajlamos arra, hogy a világgal szemben félénken viselkedjék (*Weltangst*). A vallás tárgyaiban ez a beállítottsága feloldódik és a legnagyobb értékek szolgálatába szegődik. — A szeretet pedig a növendék és tanító, gyermek és felnőtt közötti bizalmas, meghitt érintkezés előfeltétele.

Általános elvként szögezzük le, hogy a félelemmel, (szorongással) ellentétes érzelmek kifejtése és megerősítése sarkalatos neveléstani követelmény. A bátorság, önbizalom, önértéktudat, önismeret, siker, közösségérzés stb. a szorongásos állapotok távollétét jelentik. A káros hatások megszüntetése és a pozitív irányú érzelmek állandó hatóerejének a biztosítása a lelki élet zavartalan egyensúlyát eredményezi. A személyiségre értékes érzelmek, ha a bénító szorongás-

tól mentesen erősödnek meg, úgy a gyermeknek a közösségi élethez való zavartalan hozzáilleszkedése biztosítottnak hihető. Lehetetlenné lesz a gyermekben a hamis életbeállítódás kifejlődése és alkalmassá válik arra, hogy az élet küzdelmeiben a saját erejéből álljon meg. A szorongás és félelem — mivel csira szerint adott — a gyermek életéből teljesen soha nem tüntethető el. A rendes keretek közé való szorításáért azonban mindent kövessen el a nevelő.

Az iskolai élet tehát gyökeresen megváltoztatja a gyermeket. Ha túlságos keményen követeli az egyéniség feladását és a szabályok csak arra szolgálnak, hogy megerősítsék a gyermek csekélyebbértékűségének az amúgy is lappangó érzését — az iskola az egész életre kiható hibák magvait hintheti szét a lelkében. A helyes nevelés rugalmas és alkalmazkodó. Ápolja a sikerérzéseket, növeli az önbizalmat, a megfélemlített gyermeket pedig törekszik a közösség egyenlő értékű tagjává átalakítani.

VII.

A megfélemlített gyermek.

1. Miért válik nehezennevelhetővé a gyermek?

a) A korai gyermekkorban számos félelmet ébresztő helyzet elé kerül a gyermek. Szervei elégtelensége miatt gyakran alul marad a környezetével szemben. A hosszú gyermekévek folyamán naponként kell éreznie a külvilág reánehazódó nyomását, a felnőttek részéről ért mellőzését és alárendelt helyzetét. Az elszenvedett kudarcok mélyen égnek a lelkében. Gondal figyelmei környezete bírálatait, sokat foglalkozik önmagával. Közösségérzése meggyengül, kivonja magát követelményei alól, sőt ellene szegül. Beteges egoizmus ingerlékeny, ideges feszültségben tartja, ami súlyos lelkizavarok forrása lehet. Érzékenysége miatt könnyen képződnek a komplexusok. A fogyatékoság érzése kisebb-nagyobb mértékben minden gyermeknek alapélménye, amely gyakran vezet társadalomellenes viselkedésre. A működésükben korlátozott tendenciák a hatalom akarása szolgálatába lépve, akadályokat

gördítenek a nevelés útjába. A szervezet ugyanis védelmet keres a fogyatékosságérzés tudatosulása ellen olyképen, hogy igyekszik azt megszüntetni (*kompenzáció*) és a hiányt olykor fokozott teljesítménnyel elleplezni (*túlkompenzáció*). A környezet feletti uralom megszerzését minden rendelkezésre álló eszközzel iparkodik elérni. Törekvése érthetően összeütközésbe hozza a közösséggel, mert *magatartása odáig fajulhat, hogy hajlandó a saját emelkedéséről is lemondani, csak hogy mások süllyedését láthassa.* — „A súly mindinkább a distanciára tolódik át” (1:53).

A helytelen nevelés a teljesértékű gyermekben is rendellenes fejlődési folyamatokat indíthat meg. A kemény bánásmód alatt növekvő gyermek nehéz feladatokat ró a nevelőre. A parancsok, tilalmak és büntetések útvesztőjébe jutva, lassan elveszti az önbizalmát és egyedül csak a korlátozások megszegése vagy az akadályok megkerülése látszik előtte legalkalmasabbnak veszélyeztetett önértéktudata erősítéséhez. Ezért választja a különböző viselkedési formákat, melyek mint a *nehezennevelhető gyermek* (Schwererzziehbarkeit) esetei foglalhatók össze. Gyökerei a korai gyermekkorba nyúlnak vissza. Leggyakoribb okai: a *szeretetlenküli rideg nevelés, a gyermek meg nem értése vagy félreismerése, a kemény fegyelem, testi fenyegetések, a gyermek csalódása a felnőttekben (!), sikertelen törekvései, a kisebbértékűség érzése.* A gyermek ezekre nyílt vagy titkos ellenállással válaszol, amely nemcsak külső cselekvéseket indít meg, hanem belső fejlődési rendellenességekkel is jár.

Sok elfogult szülő nem veszi észre, milyen nehezen teljesíthető feladat megoldását kívánja gyermekétől, amikor olyan viselkedésre kényszeríti, amely a kibontakozó tendenciák fejlődési vonalával merőben ellenkezik. A gyermek helyzeténél fogva is nehéz körülmények közé kerül, amikor számos tilalom korlátozza törekvéseiben. A természeténél fogva önző „én”-je és uralomratörő tendenciái a teljes érvényesülést kívánják. Más oldalról azonban ott áll a közösség, amely a gyermeket fájdalmas és kellemetlen eszközökkel kényszerítheti az alkalmazkodásra. Így tehát *a korai gyermekkor tele van konfliktusokkal, amelyek mind az „én és a környezet közötti feszültség következményei.*

b) Vizsgáljuk meg kissé tüzetesebben azokat a körülményeket, amelyek a gyermek titkos vagy nyílt ellenállását eredményezik. Hogyan viselkedik a gyermek az erőszakos neveléssel szemben? Milyen magatartásokkal válaszol?

Vannak nevelők, akik gyors sikerekre töreksznek. Nem a bizalom és megértés szellemében közelednek a gyermekhez, mert az nemcsak lassú és hoszdalmas, de következményeiben is csak később jelentkező eljárás. Helyettük a *tilalom* és *büntetés* kétélű fegyvereihez nyúlnak, melyek az erőszakos nevelés eszközei és legtöbbször csak arra jók, hogy a nevelő és a gyermek közötti szakadékot méginkább kimélyítsék. Alkalmazásuk következtében eltűnik a gyermek felnőttek iránt érzett bizalma és a fáradságos munkával elért eredmény alapjaiban rendül meg a lelkeben. Másrészt a belső kibontakozás és a szociális beállítódás is elakad, mert helyettük egoista „én”-je hatalmi ösztöneinek a korlátlan kielését keresi. A gyermek félretolja a törekvéseit korlátozó erkölcsi gátlásokat és szabad utat enged érvényesülésüknek. Magatartásának a közösség természetesen ellenáll. A gyermek, hogy elkerülje a viselkedésével járó kellemetlenségeket, *hazug, titkolózó vagy képmutató* álarcot ölt magára. Külsőleg teljesíti a felnőttek parancsait és tilalmait, mert a nyílt szembehelyezkedés kellemetlen hátrányokkal járna, bensejében azonban gyűlölet, megvetés és elutasítás él ezekkel szemben. Szinte fallal veszi magát körül, amely mögé a nevelő nem láthat. *Kettős életet él: az egyiket a maga, a másikat a közösség számára.* (40:58.) A „valóságos” lét és a „látszat” lét elkülönülése jelzi a gyermekben bekövetkezett rendellenes fejlődést. A felnőttek előtt álarcban jelenik meg, az álarc mögött azonban valódi „én”-je forr, sokszor csordultig telve a lázongás és tagadás szellemével. Látszólag elfogadja a felnőttek utasításait, a valóságban azonban „látszat”-magatartásával ellenkező külön életet él. Egoista és hatalmi tendenciát követi. (40:60.) Hamar felismerve a szerepjátszás előnyeit, mind gyakrabban alkalmazza és így lassanként állandó beállítódássá lesz, mert célszerűbb, ha nem kell mindig előlről kezdenie a szerephe való beilleszkedést. Így sikerül a környezettel gyakorlatilag szükséges kapcsolatait fenntartani, valójában pedig teljesen elzárkózik tőle.

A visszaszorított és elnyomott tendenciák más irányban is fejlődési zavarokat okoznak. A gyermek környezete rosszindulatú viselkedése miatt tapasztalja törekvései eredménytelenségét, ezért visszahúzódik és lemond minden kezdeményezésről. Megszünteti a ki-felé irányuló aktivitását és félrevonul a külvilágtól: gyáva, félénk és bizalmatlan lesz.

Mindkét (*aktív és passzív*) magatartásforma a szigorú bánásmód következménye. Az erőiben gyenge gyermeket félelem tölti el érvényesülésének a bizonytalansága miatt. *Allers* (2:265.) mutat rá, hogy valamennyi ilyen viselkedésnek a félelem, illetve a védekezési törekvés a mozgatója, ha olykor nem is bukkan elő nyilvánvalóan. Hiszen sokszor épen a bátorság álarca mögé rejtőzve jelenik meg. Az a gyermek például, aki merész csínyeket követ el, száguldó autót elé ugrik, lábát a harmadik emeletről lógázza le és akinek bátor tetteit társai sokszor megcsodálják, — otthon fél az ártatlan állatoktól és ügyességek megtanulásában feltűnően elmarad hasonló korú társai mellett. Itt derül csak ki valójában belső elégtelensége, energia hiánya és bizonytalansága, amikor gyávaságát jelentéktelen dolgokkal szemben képtelen elleplezni. *A félelem, bátorság és érvényesülés utáni vágy gyakran együtt jelennek meg.* — Aki hiszi, hogy győznie kell és egyúttal a vereséget is valószínűnek tartja, érezni fogja a félelmet. (2:265.)

A gyermek előtt azonban ritkán tudatosan cselekvéseinek a legmélyebb rúgója, melyszerint félelmének a tulajdonképeni oka a saját értékeiben és alkalmasságában való kételkedés. Az önbizalom hiánya ellen ösztönösen tiltakozik a gyermek hatalmi tendenciáinak az erősítésével és gátlások nélkül engedi érvényesülni őket. Mivel a maguk nyersességében nem valószínűsíthatja meg törekvéseit, ezért keresi az álarcot, amellyel cselekvéseinek végső szándékait elrejtethi, nemcsak a közösség, hanem a saját „én”-je előtt is.

Gyakori az ilyen viselkedés, amely ellen csakis biztoskezü nevelő küzdhet eredményesen. *R. Allers* (2:267.) összefoglalja a nehezennevelhető gyermek viselkedésének a főbb eseteit. *Erkölcstelen és társadalomellenes viselkedésnél:* hazug viselkedés, engedetlenség, lustaság, dac, szeszélyesség, összeférhetetlen természet, durva beszéd és cselekvés, vakmerő csínytevés, lopásra való hajlam. — *Amennyiben az ideges*

tünetek (szimptomák) nyomulnak előtérbe, úgy: szórakozottság, zíláltság, a koncentráció erő hiánya, félelenség, bátortalanság, emberektől való félelem, emberkerülés, arra való képtelenség, hogy másokhoz csatlakozzék, éjszakai felkiáltások, ijedősség, ágybavizelés, érzékenységi, szomorú lehangoltság, zárkózottság. Ezek a vonások egymással kapcsolatban is gyakran előfordulnak (pl. a félelenség és koncentráció erő hiánya; félelenség és társadalomellenes magatartás, stb.).

Tanulmányunk szűk kerete nem engedi meg, hogy valamennyi gyermekhibát kimerítően megtárgyaljunk. Érdeklődésünk homlokterében csupán a félelemmel kapcsolatos viselkedések állnak, melyekkel a következő fejezetekben foglalkozunk: Így:

A) az *ideges tünetekkel kapcsolatos viselkedések* közül: a félelenség-, bátortalanság-, zárkózottság-, éjszakai felkiáltások-, ágybavizeléssel;

B) az *erkölcstelen és társadalomellenes viselkedések* közül: a hazudozás, dac, lopás problémáival foglalkozunk.

A) AZ IDEGES TÜNETEKKEL KAPCSOLATOS VISELKEDÉSEK.

1. A félelenség.

A fejlődés vonalán előrehaladó gyermeki lélek egyik leggyakoribb vonása az a karakterológiai jegy, amelyet félelenségnek nevezünk. A felhalmozott félelmi hatások eredménye. Alapját az „*ősfélelem*” alkotja, (2:128.) amely minden lélek mélyén, mint beállítódás lappang. A maga eredeti tisztaságában azonban soha nem nyilvánulhat meg, mert ez az egyén számára teljes értéktelenségének az elismerését jelentené. Az „én” ennek még a gondolatát is elviselhetetlennek tartja s mindent elkövet az egyéni értékbe vetett hit sértetlenségének a megőrzéséért. *Különösen a társasélettel kapcsolatosan rejtőzik a gyermek különböző álarcai mögé, mivel ott a legkönnyebb az egyéni megnyilvánulásoknak és teljesítményeknek a mások által való megítélése, az egyéni „én” értékének vagy értéktelenségének a leleplezése.* Öntudatlanul az elzárkózás fegyveréhez nyúl s visszavonult, bátortalan, elfogult, félénk viselkedésével megszakítja a közösséggel fennálló kapcsolatait.

Ez az állapot azonban már egy kudarcokkal és megszégyenítésekkel teletűzdelt, számtalan félelmi hatással terhelt múlt végső állomása. Állandó érzületté lett, amely ott található a gyermek valamennyi ténykedése mögött és az értéktudatában megrendült „én”-t akarja érvényesüléshez juttatni. A gyermek egoista lesz, saját „én”-je figyelője, amelynek előtérbe állítását mindenek fölé helyezi. A környezet másodrendűvé alacsonyodik előtte, elhanyagolja és nem törődik vele. Magával foglalkozik egyedül, miközben győtrő gonddal figyeli a cselekvései nyomán fakadó sikert. Félénk magatartása melancholiás hangulattal színezi át egész lelki világát s minden tapasztalatát érzelmein szűri át. A félénk gyermek, mivel a környező világot kikapcsolja, szórakozottá és feledékennyé válik. Emlékezete helyett kénytelen így találékonyságára támaszkodni. A félénk számára a külvilágból csak az létezik, ami lelkében visszhangot kelt. Emlékezete is emocionális, régi érzelmeit felidéz, miközben hatásukat ismételten átéli, örül és szomorkodik rajtuk. Mindent az érzelmein keresztül él meg. Röviden, de találóan így jellemzi ezt a karaktert *Jean Lacroix* (24:136 kl.): *a reális élet helyére állított pszichológiai élet.*

Vizsgáljuk meg ennek az érdekes, rendkívül bonyolult jellemnek a természetét, főleg az *érzékenység, intelligencia és aktivitás* szempontjaiból. (24:136 kl.)

a) A félénk gyermek *érzékenysége* nagyfokú, ezért nyughatatlan és gyakran szenved, mert szeretne megnyilvánulni, sikereket elérni. Belső tiltakozása azonban ilyen irányú törekvésében megakadályozza. Féltékenyen őrzi titkait és mások előtt nem nyilatkozik meg. Nehezen barátkozik, mert zárkózott természete nem ismeri a „te”-viszonyt, pedig vágyakozik egy jó barát után, akiben elhagyatottsága feloldást találna. Emberkerülő és mégis titokban kíváncsian figyeli társai véleményét, amelyekkel cselekedeteit kísérik. A siker szerfölkött megnöveli önbizalmát, mégis ha észreveszi, hogy figyelik, zavarba jön. Nem találja helyét társai között, mivel nem tud köztük fölmelegedni. Az akadályok előtt könnyen összeroppan és félénksége csak fokozódik.

b) *Intelligenciája* érzelmeivel áll szoros kapcsolatban. Értelmi világa megfelelő környezetben (amely

megértőleg támogatja, szeretettel és jóindulattal veszi körül) szépen kibontakozik. Mivel a munkájában könnyen elmerül, nagy teljesítményekre képes. Ott ahol azonban elutasítást, rossz indulatot tapasztal, nyomban bátortalanság fogja el és visszahúzódik. Sikertelenségét szereti környezetére hárítani, amely törekvéseit félreismeri. Ugy véli, hogy az őt körül fogó szellemi világot könnyen megismerhetné, ha nagyobb megértéssel lennének iránta. Valójában azonban rendkívül gyáva és ügyetlen, az olvasmányai közé menekülő. A félénk jellem legmeghittebb barátja az egyedüllét, ahol környezetétől, amelyből kiábrándult, elzárkózva különönc vonásokat nevelhet fel magában. Mivel emlékezete fejletlen (helyesebben: mert csak a magára vonatkozó megjegyzéseket és ismereteket tartja meg), ezért spontaneitása meglepő. Kénytelen ugyanis folyton újraalkotni véleményeit, mivel emlékezete lépten-nyomon cserben hagyja.

A félénk gyermek szellemi teljesítményekre csak környezete helyeslése és megértése mellett képes, míg annak ellenséges magatartására zárkózottsággal válaszol. Az utóbbi esetben a félénk rendkívül zavartan viselkedik, nehezen találja meg a helyes kifejezéseket, a szavakat rossz értelmükben és sokszor épen az ellentétes jelentésükben használja, miáltal zavara mégjobban fokozódik. Dadogó, kapkodó iesz a beszéde s szeretne kellemetlen helyzetéből mielőbb szabadulni, helyét azonban nem tudja elhagyni. Súlyosabb esetben tagjait reszketés fogja el, izzad, feltűnő zavarral küzd, értelmi gátlásai vannak. *Intelligenciája egyenes függésben áll érzékenységevel.* (24:138—139.)

c) *Aktivitását* érzelmei és a környezet befolyásolják. Akarata hiába tör lendületes erővel a kitűzött cél felé, ha kis akadályok megtorpanásra kényszerítik. Szinte napról-napra tűzi ki maga elé új elhatározásait, ezek megvalósítására azonban akarata elégtelen. A belső impulzív erő és a célra irányuló koncentráció képessége gyenge. Célkitűzéseiből — mivel érzelmei uralják akarátát — hamar kiábrándul és magatartása a nagyraértékelt dologgal szemben könnyen az ellenkező végletbe csap át (*szeretet—gyűlölet*). *Cselekvései és belső lelki akarása között törés van: belsőleg nem azonosítja magát cselekedeteivel és nem szereti ha azok alapján mondanak róla ité-*

letet. Azt akarja, hogy az ő lényege szerint, — tulajdonképen ami ő — formáljanak róla társai véleményyt. (24:139.)

A félénk gyermek kutató, kereső, nyugtaian szel-leme elforgácsolja a különben értékes erőit. Akaratát nem képes tetté alakítani s csak rövid időre tudja összes szellemi erőit egy irányban tartani. Szeretne tetteivel feltűni, társai fölé emelkedni, azonban fél azok bírálatától és inkább tétlen marad. Másrészt kínozza a vágy, hogy azok véleményéről tudomást szerezzen.

Végeredményében a félénk jellem sok ellentétes vonásból épül föl. A serdülő gyermek félénkségének a hátrányait már erősen fogja érezni, amikor olyan helyzetek elé kerül, ahol a közösség véleményével számolnia kell (felelés, szereplés). A közösséggel szemben elfoglalt tartózkodó magatartása teljes súlyával fogja befolyásolni az érzelmi síkon álló gyer-meket, aki ezeknek a helyzeteknek nagy fontosságot tulajdonít.

Alapjában elhibázott minden olyan nevelői el-járás, amely a félénk, zárkózott gyermeket *kényszer alkalmazásával* (büntetések) szeretné más beállítódás-ra bírni, vagy pedig a különböző „*bátorság-tréningek*” tartásával megedzeni. Pillanatnyi siker mutatkozhatik, azonban az elnyomott félénkség ilyen elinté-zetlen állapotában később súlyos neurozisa vezet. Az a nevelő, aki erőszakos, durva eszközökkel vagy hatalmi szóval avatkozik be a lélek birodalmának csodálatos szerkezetébe, hogy ottan rendet teremtsen, az már eleve lemondhat az eredményről.

Célját tévesztett kísérlet a *gúny* és *kicsúfolás* is, mert csak jobban elmélyítik és súlyosbítják a gyer-mek csekélyebbértékűségének az érzését. Hiszen a zárkózott, társadalomellenes magatartása éppen azért erősödhetett meg benne, mert nem tudta elviselni környezete lekicsinylő bánásmódját.

Más helyen (lásd: az „*Iskola és a gyermek*”, „*Az otthon és a gyermek*” c. fejezeteket) már részletesen kifejtettük azokat a feladatokat, amelyeket meg kell oldania a nevelőnek a félénk gyermek nevelése köz-ben. Itt csak utalunk a legfontosabb két elvre: a) a *meggyőzés-* és b) az *önismeretre* (46), amelyek alkal-masak arra, hogy a gyermek környezetével újból ki-béküljön. A *megértés, bizalom, szeretet, a hibák el-*

nézése, jóindulatú segítés, sikeralkalmak nyújtása és a túlzott követelmények elkerülése mind feltételei annak, hogy a félénk visszaszerezze „életbátorságát”, amelytől őt annakidején a kiméletlen és elnyomó nevelés megfosztotta.

2. A zárkózott, visszahúzódo, magánytkereső gyermek.

Enuresis nocturna, éjszakai felkiáltások.

A félénk jellem még világosan tükrözi a félelmet, mint alaptulajdonságot. Nem torzul el olyan mértékben, amint azt a dac, lopás, vagy hazug viselkedésnél később ismertetni fogjuk.

Az egyes viselkedések a lélek nehezen kifürkészhető mélységeit takarhatják. A zárkózott, visszavonult, magánytkereső gyermeket épen ezért elhamarkodott lenne gőgösnek, társadalomellenesnek mondani. A gőgös külső sokszor a legfélénkebb jellemet takarja, aki csökkentértékű „én”-jét a közösség elől rejtje el. Fél, hogy nem bírja elviselni a külvilág feléje áramló kritikáját, amely állandóan veszélyeztetni kiméletlenségével. Érthető viselkedés ez az olyan gyermeknél, aki az életre való elégtelenségét és a felnőttek hatalmát naponként átéli. Tudja, hogy környezete bármikor megfoszthatja a sikertől és a képességeibe vetett hitétől. A félénk (aki tudat alatt hordozza csökkentértékűségének a terhét) küzd teljesértékűségének az elismertetéséért. Keresi az eszközöket, amelyekkel a felnőttek elleni harcát sikerrel megvívhatja, önbizalmát és hatalmi érzését pedig minél nagyobbra fokozhatja. Ilyennek ismeri fel többek között az ágybavizelést (*enuresis nocturna*) és az éjszakai felriadást, felkiáltást (*pavor nocturnus*), amelyeket felhasznál arra, hogy környezetét tartósan a maga szolgálatába állítsa.

Az *enuresis nocturna*ban szenvedő gyermek rendszeren fogyasztékos szervű, félénk, gyenge idegrendszerű, aki ilyen úton keresi az érvényesülését. Általa szüleit, különös gondoskodásra kényszeríti. *Kulcsár (23.) regressziós jelenségnek tartja, amely a gyermek életfeladatainak hiányos megoldásából származik.* Viselkedésével szeretne abba a stádiumba visszakerülni, amelybe feladatait még más oldotta meg helyette. Ha tetteért megszegyenítik (szidás, büntetés, stb.), még inkább nyilvánvaló lesz saját értéktelensége, amelyet

a hiba fokozásával törekszik megszüntetni. Egy veszedelmes körforgás (boszorkánykör) keletkezik ezáltal, amelyből a gyermeket csak a nagyon tapintatos nevelő tudja kivezetni.

A félelem hasonló átcélosítása nyilvánul meg az *éjszakai felkiáltások* eseteiben is. A kiáltás hívószó, amellyel a gyermek az anyjával megszakadt kapcsolatot keresi. Ugyanakkor anyját maga mellé is rendeli és tőle parancsai (pl. maradjon mellette, stb.) teljesítését kívánja.

A *regressziós jelenségek gyógyítása* — a közös származási alap miatt — a többi gyermekhibához hasonló eljárást igényel. A pszichofizikai rendszer megerősödésével elmúlnak, hatásuk azonban mélyen belenyúlhat a jellem fejlődésébe.

B) A GYERMEK TÁRSADALOMELLENES VISELKEDÉSEI.

Azok a viselkedésformák, amelyek a gyermeket gyakran szembeállítják környezetével, szintén szoros kapcsolatba hozhatók a félelmi jelenségekkel. A helytelen nevelés eredményeként ugyanis könnyen elhatalmasodik a gyermek lelkében saját elégtelenségének az érzése, önbizalma jelentékenyen lecsökken, mert látja, hogy törekvéseit nem kíséri siker. *Veszélyeztetett önértéktudatának a megmentése érdekében kénytelen olyan utakra térni, amelyek a helyesirányú fejlődéssel homlokegyenest ellentétben állanak* (a hazug, dacos viselkedés, vagy lopás). A gyermek tetteit felületesen elbíráló környezet előtt ez a rendellenes viselkedés azt a látszatot keltheti, mintha terhelt, rossz hajlamokkal született gyermekkel állana szembe, akin a nevelés már nem sokat segíthet.

Vizsgáljuk meg kissé tüzetesebben a gyermek társadalomellenes viselkedéseit a félelem pedagógiája szempontjából azzal a céllal, hogy rámutathassunk a helytelen eljárások következményeire és útmutatást nyújtunk úgy a szülőknek, mint a nevelőknek a gyermek helyesebb megértésére.

1. A hazug viselkedés.

A *hazug viselkedés hátterében* igen gyakran a *félelem húzódik meg* (Angstlüge). A félelemből elkövetett hazugság természetes reakció a fenyegető bün-

tetéssel szemben. A gyermek az igazság elleplezése útján szeretne szabadulni a hibás cselekvése nyomában járó büntetéstől. (Straflüge.) Első hazugságait ritkán vezeti az a cél, hogy így a felnőtteket tudatosan és szándékosan megcsalja. Sokkal inkább a környezete szigorú büntetésétől fél, amely a kisebb vétséget is durván torolja meg. A gyermek ezektől a fájdalmas és kellemetlen következményektől akar megszabadulni, amikor a hazug viselkedést választja. Erre a viselkedésre szinte a felnőttek kényszerítik. Nem ítéltető el minden hazugság egyforma súlyosan. Óvatosság szükséges a helyes megítéléshez, mert pl. a gyávaságból, a beismerés gyengesége miatt elkövetett hazugság nem mutat föltétlenül gyenge jellemre, csupán a fenytétől félő gyermek kibúvót kereső botlása. Hazudozási hajlamról csak akkor beszélhetünk, amikor valaki válogatás nélkül és indokolatlanul hazudik. A következmények előtt így többször megmenekült *gyermek észreveszi a hazudozással járó előnyöket, főként azt, hogy segítségével a felnőttek fölé kerülhet és ugyanakkor ezt a szándékát (hatalom) mások előtt könnyen elleplezheti.* (2:132.)

A hazug viselkedés elemzésekor két egymással ellentétes vonás emelkedik ki: (2:132.)

- a) a *hatalomratörés vágya* és
- b) a *gyávaság, gyengeség* érzése.

a) A hatalom bírásának a vágya nem azonos a normális egyén érvényesülési törekvésével. Ez utóbbi csak a szabadságáért harcol, hogy képességeit gátlásoktól mentesen kifejleszthesse. A *hatalmi törekvés azonban már a környezet feletti uralmat, mások alárendelését célozza.* Különösen alkalmas erre a gyermek szemében a *tilalom* megszegése, mivel sikerült a felnőttek hatalmát megtépáznia. *Allers* (2:132.) felhívja a figyelmet a *mesékre*, amelyek mozgó eleme épen a tilalom. A mesehős elé számos tilalom mered. *Az ember ha nyíltan nem is, de titokban mindig föllázad a tilalmak ellen és nem tűri hatalmának ilyen föltétlen nélküli korlátozását.* A tilalom szinte sugallja az ellenkező cselekvés végrehajtását. Mindnyájunk előtt ismeretes az a jelenség, hogy sok közömbös dolog akkor lesz érdekessé, amikor valamely tilalommal kerül kapcsolatba. (Film, színház: „Csak 16 éven felüliek nézhetik meg!” Szinte felszólítás arra, hogy va-

lamennyi tizenhatéven aluli gyermek megnézze.) A tilalom megszegője pedig a fölött érzi magát, aki a rendelkezést kiadta. Nem látja be, hogy a hatalmat ilyen úton hibás és meddő keresni, mivel az igazság kiderülése a már elfoglalt helyzetét is kétségessé teszi.

b) A *gyávaság, gyengeség* érzése a másik fontos mozgató rugója a hazug gyermek viselkedésének. Kisebbértékűsége és társai részéről tapasztalt háttérbeszorítottsága jut benne kifejezésre. A félénk nem érez elég erőt ahhoz, hogy céljait a pozitív értékek vonalán közelítse meg, mert a sok hiábavaló kísérlet és a környezettől elszenvedett kudarcok miatt reménytelenné válik számára a siker elérése. Fél, hogy gyengesége ismertté lesz és inkább a hazudozás álarcát veszi magára, hogy igazi „én”-jét elrejtse az emberek elől. Ez a viselkedés jelentkezik akkor is, ha a környezet nem akar tudomást venni a gyermek eredményeiről.

A többször hazudozásra kényszerült gyermek egy „tartós-szerep”-et (Dauer—Roll, 40:148) alakít ki és egész viselkedését ehhez szabja. A hamis lelki tartalmát nemcsak a nyelv útján közli embertársaival, hanem minden lehető kifejezőmódon („hazudnak a szemei”. (40:146.) Egész külső lényével környezete megtevesztésére rendezkedik be. Kettős élete folytán állandó belső meg hasonlottságban él. „A „szerep,” amelyet játszik, személyes elégtelenségének a kompenzációja.” (40:149.)

A *hazug viselkedés neveléslélektani problémáit* érintve eredménnyel járhat a gyermekhiba eredeti céljának (a hatalom bírása) a *tudatosítása*. Annak a megmagyarázása a gyermeknek, hogy végső beállítottsága, amely a környezet fölötti uralmat célozza — nem érhető el. A hazugságot követő *büntetés* ugyan megfelel a gyermek természetes beállítottságának és nem vezet újabb konfliktusokhoz, (2:133.) azonban a *büntetést nyomban kövesse a felvilágosító munka*, amely minden gyermekhiba gyógyításának elengedhetetlen feltétele. Az egyéni diagnózis mutatja meg, hogy milyen mértékben szabad büntetni. Érzékeny gyermeknél elég lehet a korholás, rábeszélés vagy a hiba bevallásának a megkönnyítése. Ha a hazug viselkedést egyéb tényezők is motiválják (félrevezetés szán-

déka, családi kísérlet, megtevesztés), akkor már a hiba súlyosabb megítélése válik szükségessé.

A gyermek fejlett igazságérzéke belsőleg elítéli a hazudozást, amely a testi változásokban is kifejezésre jut (lehajtott fej, elpirulás).

Megfigyelhető a *hazug gyermek nagyfokú találékonyága* is (51.), amellyel a kellemetlenségeket jelentő igazságot akarja elleplezni. Összefügg ez a jelenség az érzelmek már említett természetével, hogy ingerlik az értelmi tényezőket, miáltal azok fokozottabb működését segítik elő (szublimáció).

2. A dac.

A dacban is félreismerhetetlen a hazug viselkedés kettős ellentéte. Bővül azonban a *fokozottabb ellenszegülés és társadalomellenes beállítódás motivumai*val. A gyermek belső bizonytalanság érzése, — amely a félenkség jellemző-tünete, — a dacnál is szembetűnő.

Miért lesz a gyermek dacos viselkedésű? Legtöbbször az olyan nevelés hatására, amely a kényszer és megfélemlítés eszközeivel gondolja céljait elérni. A gyermek ellenséges világban érzi magát, amikor a felnőttek szeretetnélküli, rideg bánásmóddal kényszerítik az alkalmazkodásra. Hiányzik ebből a kapcsolattól a belső motivumokon alapuló megértés s csupán a külső megkötöttség fűzi a gyermeket a felnőttekhez. Így erősödnek meg benne lassan a tagadás és ellenszegülés tendenciái. Mindinkább a környezettel ellenkező magatartásra tolódik át a hangsúly és örömet találja abban, ha látja, hogy viselkedésével hozzátartozóinak gondot okozhat.

A gyermek személyiségének kiegyensúlyozott fejlődését károsan hátráltatja a dacos viselkedés, mert szokássá erősödve, gondolkodását, cselekvéseit és általában a világgal szemben elfoglalt magatartását ez a beállítódása szabja meg. Elakad a személyiség kibontakozása és megnehezül az egyén számára a közösségi élet folytatása is. Tagadó tendenciái annyira hatalmukba kerítik a gyermeket, hogy nem tud többé beilleszkedni a sok lemondást jelentő közösségi életbe. A dacos gyermek egy bűvös körbe zártan vergődik. Ebből segítség nélkül nem juthat ki, mert ha feladná ellenszegülését, az csekélyebbértékűségének az elismerését jelentené. Kénytelen tehát in-

kább érdekei ellen cselekedni, hogy önértéktudatát ha áldozatok árán is, de megőrizze. A dacos ellenszegülés reakció a környezet helytelen viselkedésére. A gyermek nehéz lelki harcokat vív önmagával. Vágyakozik a szeretet és a megértés után. Feszült idegekkel érzékenyen áll környezetével szemben, amely ritkán érti meg a gyermeket és érzéketlenül halad el vergődése mellett.

Várkonyi (47:217 kl.) a dac pedagógiáját a következőkben foglalja össze:

a) *Nehogy túlságosan elhatalmasodjék* a gyermek lelki életében, mert az indokolatlan dacos viselkedésre kényszeríti.

b) A nevelés feladata a gyermeket *önuralomhoz és alkalmazkodó magatartáshoz* segíteni, hogy önző önérvényesítéséről könnyű szerrel lemondhasson.

c) Szükséges a *dac helyes diagnózisának* a pontos megállapítása, hogy ehhez alkalmazhassuk nevelési eljárásainkat.

d) *Megelőző* (prevenatív) *intézkedésekkel* tartsuk távol a gyermektől a dac-ingereket. Nagyon fontos elv a *figyelem más irányba terelése*. A *testi büntetések teljesen kiküszöbölendők*, stb.

e) A *környezet viselkedésének a helyes irányítása* (mert környezetének dacos viselkedését a gyermek könnyen utánozhatja).

f) A nevelő a *szeretet és megértés* szellemében közeledjék a gyermekhez. További követelmények: *a feszültségek levezetése* foglalkoztatással és játékkal; *szándékosan nem vesszük észre a dacos viselkedést; a büntetés, parancs, tilalom, szuggesztió* ritka alkalmazása; a dacos erőknél *magasabb célok* irányába való fordítása (szublimálás).

g) Az iskolában a *tanító legyen szeretetteljes; ápolja a „csoportszellemet”; ne terhelje túl tanulással növendékeit(!); biztosítsa a sikert* a dacos gyermek számára is; *kerülje a túlságos szigort*. Eredményes lehet a tanító és a dacos gyermek között folytatott *négyszemköztí beszélgetések* is. *Büntetéskor hagyja nyitva az engedelmesség felé vezető utat*, mert a legtöbb dacos gyermek szeretne kimenekülni ebből a nehezen elviselhető állapotból.

A dac természetes fejlődési jelenség, amely a gyermekkorban többször feltűnik kisebb-nagyobb erősségekben. Ha túlzott és beteges mértékben jelenik meg,

többnyire összefüggésbe hozható a gyermek elnyomott helyzetével és az ebből származó általános bizonytalanság érzéssel.

3. A lopás.

A lopás jellemző viselkedése az érvényesülés után sóvárgó léleknek, amely nem tud beletörődni háttérbeszorítottságába. Önértéke igazolása érdekében még az olyan súlyos erkölcsi vétségtől sem idegenkedik, mint a lopás.

Melyek a lopás főbb motivumai? (2:264 kl.)

a) *A belső magatartás kiküzdésének a vágya*, mely akkor teljesül, ha sikerül cselekedetével barátai, játszótársai elismerését elnyerni. Az ilyen gyermek valószínűleg más területeken eredménytelenül küzdött (pl. gyenge tanuló, találékonyság dolgában elmarad társai mögött). A lopott tárgy elajándékozása vagy a „hőstett” elmesélése után azonban társai előtt emelkedik a tekintélye.

Gyakran az elnyomó nevelés felelős a fejlődés ilyen ferde irányba való fordulásáért, mert megfosztja a gyermeket attól a lehetőségtől, hogy valódi képességeinek a segítségével érhessen el eredményeket.

b) *A rosszaságban talált öröm* is gyakori motivuma a lopásnak. Valami ellenállhatatlan hajlamtól üzött cselekvési kényszer ösztönzi a gyermeket a tárgyak vagy a pénz megszerzésére. Cél: a belső kényszer kielégítése, amelynél a tárgy csak mellékes szerepet játszik. „Azért lop, hogy lopjon.”

c) Olykor a *lopott holmival apró kedvteléseit, örömeit akarja a gyermek kielégíteni*. Az esik az ilyen céllal elkövetett lopás áldozatául, akit a környezet kis és nagy botlásaiért egyforma szigorral büntet. A gyermek végül is elveszti a helyes érzékét az iránt, hogy a vétségek közötti különbséget mérlegelni tudja. Úgy a lopáshoz, mint a kisebb jelentőségű csínytevésekhez is a kemény büntetés képzete fűződik. — Lopásra vezethet azonban a dicséretben és elismerésben szűkölködő nevelés, mert megfosztja a gyermeket a sikerérzésektől és olyan viselkedésre kényszerítheti, amelyben rosszaságának a „nagyságá”-val akar feltűni. (2:271.)

d) A *bosszúállás* gondolata is motiválhatja a lopást. A gyermeket ilyenkor a környezete elleni gyű-

lőlet vezeti, hogy viselkedésével azt erkölcsi téren sebezze meg. A gyermek ugyanis tudja, hogy cselekedete hozzátartozóit, tanítóját kellemetlenül érinti, mert észreveszi azok heves tiltakozását a hibával szemben.

A gyógyító eljárás nem lehet a gyermek szigorú büntetése vagy az iskolából történő kizárása. Hiszen épen a kemény bánásmód következtében lépett erre az útra. Sokkal célravezetőbbnek látszik a fenti analízisből levonható neveléslélektani következtetés: *a lopás csak következménye valamilyen lelki hiányérzetnek, melyet a gyermek pótlással igyekszik megszüntetni* (itt a lopás elkövetése által). A gyermek belső egyensúlyi állapota helyreállításáért folytatja a küzdelmet, melyet környezete helytelen viselkedése bontott meg. Szilárd egyensúlyi helyzetébe kell őt a nevelésnek ismét visszaállítani egy belső magatartás gondos kiépítése útján. A tapintatos nevelő tehát ne a szigor és büntetés, hanem a megértés és segítség szándékával közeledjék a gyermekhez. *Ha sikerült a gyermek önértéktudatába vetett hitét megerősíteni, úgy a társadalom kötelékébe való visszatérése és ezzel együtt társadalomellenes viselkedésének a megszűnése is magától bekövetkezik.*

4. Pedagógiai megjegyzések a gyermekhibák következményeiről és a nevelés feladatáról.

A konfliktus nélküli élet biztosítása a gyermek számára nemcsak lehetetlen feladat, de szükségtelen törekvés is, mert a természetes fejlődés a konfliktusok láncolatán haladhat előre. *A nevelésnek csupán arra kell szorítkozni, hogy biztosítsa a lelki összhangot, elejét vegye a gyermekhibák kifejlődésének és megakadályozza a személyiségtörést (a gyermek kettős életet).* Ellenben ha a nevelő elmulasztotta az akaratneveléssel rábírní a gyermeket, hogy mondjon le törekvései korlátlan megvalósításáról, akkor a fejlődés mellékvágányokra terelődhet. A teljesítetlen ösztönkövetelések elnyomása (Verdrängung) könnyen neurotikus képek alkotására, illetőleg különféle szerepjátásra teszi hajlamossá a gyermeket. A legsúlyosabb következménye azonban az lesz, hogy az *elnyomott tendenciák kikapcsolódnak a fejlődés normális folyamatából* és fejletlen állapotuk állandó veszedelmet fog

jelenteni az erkölcsi rendhez alkalmazkodni akaró embernek, mert öntudatlanul, ellenőrizhetetlen utakon, minden cselekvését befolyásolják. (40:161.) Az ilyen embert *jellemzi a nagyfokú határozatlanság*: élete legfontosabb pontjai előtt (pályaválasztás, házasság) torpan meg tanácstalanul és nem tud dönteni. Indokolatlan és váratlan lépéseire környezete nem talál magyarázatot s csupán a társadalomhoz jól alkalmazkodott ember meggondolatlan cselekvéseinek minősíti. Fejlődési rendellenessége abban is megnyilvánul, hogy soha nem érez szilárd talajt a lába alatt, mert ismeretlen és kifürkészhetetlen ösztönei bármikor áttéphetik a látszatvilág takaróját.

A nevelő nem vállalkozik könnyű feladatra, amikor az ilyen személyiség megzavart egységét akarja helyreállítani. Sikerre csakis a gyermekkorban számíthat, amikor a hiba még nem vált jellemhibává és kevésbé alakította tartósan magához a személyiséget.

A gyermekhibákra vonatkozólag az előbbi fejtegetekhez már hozzáfűzött pedagógiai észrevételeinket még az alábbiakkal egészíthetjük ki.

a) A nevelés a gyermek *szociális környezetbe való visszavezetését* szorgalmazza (a hiba kifejlődését megelőzően ennek volt értékes tagja, gyógyulását is csak ottan találhatja meg.)

b) A nevelő részéről szükséges a *gyermekhiba mindenoldalú ismerete* és a vele való *nyílt szembenézés*. A lelki élet ilyen bonyolult jelenségeinél az elkövetett hiba végzetesen megbosszulja magát a gyermek jövő életében.

c) Nagy hozzáértést kíván az *értékes és káros elemek gondos szétválasztása* (pl. dacnál az akarat motivuma értékek világának a szolgálatába állítható). Egyes viselkedésformák (különösen a *félénkség*) gyakran gazdagok az értékes vonásokban, amelyek megtartása a nevelés igazi sikerét jelenti.

d) *Nem szabad a gyermeket hibájával magára hagyni*, mert tőle megszabadulni egyedül képtelen. *Az ember nem tud saját karaktere ellen küzdeni úgy, — mondja Jean Lacroix — hogy a saját karakterében keresse a támaszt.* (24:145.) Mivel a nevelői beavatkozás a jellem alakításánál csak szűk határok között mozoghat, azért a gyermekhibák ellen folytatott küzdelem sikere is kétségessé válik, ha azok túlságosan szorosan szerveződtek egybe a lélek egyéb részeivel.

e) Igyekezzenek a nevelő a hibával ellentétes tulajdonságokat megerősíteni (félénkség — bátorság; el-lenszegülő viselkedés — alkalmazkodás, stb.).

f) Valamennyi nevelői munkát a szeretet hassa át, mert ez az egyedüli érzés, amely az egész személyiséget magával tudja ragadni. A szeretet személyiségformáló ereje áttöri a felületi rétegeket és megnyílik az út a nevelő előtt a mélységek megismerése felé. Csakis az egészet szerető „én” tudja a szerető „te”-t, mint egészet felfogni. (40:172.) A fejlődés egyedül a szeretet légkörében folyhat le zavartalanul. Általa érvényesülhet a nevelő munkája, de a gyermek nyílt és őszinte viselkedésének is az alapvető feltétele. A szeretet jelenléte nemcsak a gyermek és nevelő közötti őszinte érintkezésnek, hanem a nevelőhatások érvényesülésének is a biztosítója.

A nevelőnek arra a belátásra kell vezetnie a gyermeket, hogy törekvései maradéktalan kielégítése akadályokba ütközik. Számára az egyedüli járható út a helyes alkalmazkodás lehet. Föl kell áldoznia, „én”-je egy jelentékeny részét, hogy ellenértékül a közösségi élet előnyeit élvezhesse. A helyes nevelés a szociális beilleszkedést jelentő viselkedést simán és nagyobb zökkenők nélkül mutatja meg a gyermeknek.

A gyermekhibában szenvedő, ha az értelmességnek magasabb fokán áll, teljes mértékben átéli fogyatékosága minden hátrányát. Szerencsétlennek érzi magát, mert hibájával szemben tehetetlen. Az ilyen gyermek egyedül áll társai között. Ideges, összeférhetetlen természete miatt alkalmatlan a közösségi életre. Szembe kerül önmagával és a társadalommal is, mert él benne a közösség utáni természetes vonzalom, fogyatékos, félénk beállítottsága azonban visszatartja tőle. Lelki kettőssége tökéletesen soha nem szűnik meg, hanem arra törekszik, hogy elleplezze vele az egységet és egyensúlyt kereső lelke hiábavaló vergődését.

Befejezés.

Az embert élete útján az a vágy vezeti, hogy minél simábban és akadályok nélkül érje el a kitűzött célját, amely végső fokon a magasrendű személyiség megvalósítása lehet. Az erkölcsiség kötött formái között azonban csak az olyan ember élhet, aki a maga által kirajzolt fejlődési vonalon öntudatosan tör előre az eszmények felé és összhangba hozta szubjektív „én”-jét az objektív világ követelményeivel; aki ismeri az alkalmazkodással járó áldozatok nagyságát és egoizmusán túlemelkedve szolgálja a közösségi életet.

Ha a nevelő nem él vissza a reáruházott hatalommal, akkor olyan fejlődési folyamatot indíthat meg, amelyben *értelmi, érzelmi és akarat*i erők egymással összhangban *biztosítják a helyes egyéni és szociális beállítódást* — szemben az elnyomó, kemény neveléssel, amely béklyóba veri a személyiség szabad kibontakozását. *A túlságos szigorral nevelt gyermek félenkké alakul környezetével szemben*, amely pedig ő neki az óhajtott érvényesülést jelenti. Ilyen körülmények között a fejlődés utolsó állomásán egy szomorú, világgyűlölő, önmagával és a világgal meghasonlott ember áll. A felelősség egyedül a nevelőt terheli, aki vakon ment el a szeretetet és megértést szomjúhozó gyermek mellett és nem vette észre a tragikus életbeállítódás lassú kikristályosodását.

Jegyzetek.

1. C. Lange-nál az érmozgató (vasomotorikus) rendszer az élettani oka a lelki változásoknak.

Sokszor torz megállapítások forrása lett a Lange-James elmélet, amire példa Lange híres mondása: „Nem azért sírunk, mivel szomorúak vagyunk, hanem azért vagyunk szomorúak, mert sírunk”. (32:50.)

2. Ranschburg (38:89) is kiemeli az **érzelmek dinamikus, cselekvést befolyásoló és a tudat jelenségeit irányító jellegét**, amelyek az egyént célszerű, a szervezet érdekeit szolgáló cselekvések végrehajtására ösztönzik. Közömbös érzelmek nincsenek s a dinamias elem mindenkor föllelhető.
3. Bartók (4.) nem választja szét határozottan az ösztönöket az affektív tendenciáktól. Az ösztönöknek a lelki és testi életünkben elfoglalt jelentőségét azonban határozottan kidomborítja. Az ösztönök szerves összefüggését épen az biztosítja egymással és az idegrendszer közvetítésével a szervezettel, „**hogy tudomásulvételi, törekvési és érzési mozzanatokkal**” rendelkeznek. Így a szervezet védő és fenntartó funkcióit is biztosítani hivatottak.
4. Bartók (4.) is nyomatékosan hangsúlyozza az ösztön jelentőségét testi és lelki életünkben. Benne már lelkünk mindenirányú törekvése feltalálható.
5. S. Freud (18.) pánszexuálisusa nagy egyoldalúsággal építi fel a nemi ösztönre lelki és szellemi életünket. Nála az **elnyomott, tudat alá szorított és így elintézetlen képzetek** játszá a fontos szerepet a lelki működésben. Az érvényesülésében gátolt nemi ösztön, a kihasználatlanul maradt nemi vágy (libidó) keresi az utat a levezetéshez. A feloldás vagy magasabb szellemi síkon következik be (álmok, fantáziaképek) vagy abnormis utakra tér (konverzió: hisztéria, kényszerképzetek).

A. Adler (1.) szintén egyetlen ösztönőrt vesz fel, amely az egyént a környezet feletti uralomra akarja segíteni minden eszközzel.

Freud és Adler túlságosan kiterjesztik egy-egy ösztönnek a lelki életünkben elfoglalt jelentőségét. **A lélek nem egyszerűsíthető le egyetlen ösztön működésére.** Valószínűbb, hogy **számtalan sok ösztön, valóságos ösztönrendszer hálózta be a lelket.** Közülük némelyik talán soha nem lesz működővé, mivel hiányzik az alkalom, mely lappangó állapotából kimozdíthatná. Mások viszont a létküzdelemben megerősödhetnek a többiek rovására. Pl. a gyermekét veszélyben látó anya élete kockáztatásával siet gyermeke védelmére: az anyai ösztön föléje kerekedik az életösztönnek.

6. Böhm K: (11:60.) **érzéki**, II. **értelmi**, III. **formai** érzelmek. — Kornis: (22) I. **esztétikai**, II. **értelmi** (logikai), III. **erkölcsi**, IV. **vallásos** érzelmek. — Ranschburg (38:89.) az „én”-nek a biotónus jelzéseitől kiváltott állásfoglalása szerint: I. **inkább érzéki**, II. **inkább értelmi**, III. **inkább esztétikai**, IV. **inkább etikai**, V. **vallásos** érzelmek.
7. Adler (1:80.) az indulatot az egyéni jellemvonások fokozott megnyilvánulásának tartja, amely az egyén önérvényesítő törekvésének megfelelően, mindig célokat szolgál: a személyiség előtérbe állítását.
8. Lehmann Alfréd (38.) olyannak gondolja el az érzelmi központot, amelybe az agy valamennyi helyéről kapcsoló-pályák futnak be. Ezen központ meglétét azonban valószínűtlennek tartja. — Wundt (52.) a homlokagyi lokalizáció mellett tör pácát. — Ranschburg (38:47.) is lehetségesnek véli egy érzelmi központ létezését, ha biztosan a helyét ma még nem is jelölhetjük meg.
9. Adler (1:186.) az élőlényekben felfalálható **„ös-szorongás”-t**, mint eszközt jelöli meg ahhoz, hogy általa az egyén a környezet feletti uralmat biztosíthassa magának. Gyengesége miatt embertársaira van utalva, akiknek oda-fordulása biztosítja számára a győzelmet. **A szorongás álarc, amely a gyöngeség mögött az egyén hatalmi céljait szolgálja.**
10. Az **öszönös félelem** nem kapcsolódik konkrét tárgyakhoz, hanem csupán bizonyos formai és időbeli tulajdonságokra vonatkozik (pl. idegenszerűség, gyors közeledés).
11. Freud (17:397.) a **„szorongás-szoros”** szót a születéssel kapcsolatos légzési és vérkeringési zavarokra vezeti vissza, amely a félelemnek ma is egyik kísérő jelensége.
12. Valentine (43.) közli egyik megfigyelését. A gyermek a játékmedvét megfogta. Amikor az az érintés következtében mozgott, erősen félt tőle. A körülmények pedig játékosak voltak és a gyermek tapasztalataiból is hiányoztak még a játékmedvéhez hasonló állatok. — Egy másik alkalommal az 1;9. éves gyermek a bársony nyúltól félt, pedig valószínűleg a nyúllal szemben még nem voltak kellemetlen tapasztalatai.

Irodalom.

1. A. Adler: Emberismeret. Gyakorlati individuálpaszichológia. Ford. dr. Kulcsár István. Budapest, 1933.
2. R. Allers: Das Werden der sittlichen Person. Freiburg im Breisgau, 1929.
3. Baránszky-Jób László: Drukk, büntetés, fegyelem. Iskola és Egészség. 1935/36.
4. Bartók György: Ösztön, tudat, öntudat. Athenaeum. 1937. XXIII. 1—3. füzet.
5. Berend Klára: Az ifjúság irodalmi érdeklődése. Szeged, 1935.
6. Binet Alfréd: Az iskolásgyermekek lélektana. Ford. Dienes Valéria dr. Budapest, 1916.
7. Boda István: Az érzelmi élet alapjai és kibontakozása. Athenaeum. 1926.
8. Boda István: Bevezető a lélektanba. Budapest, 1934.
9. Bognár Cecil: Pszichológia. Budapest, 1935.
10. Bognár Cecil: A nevelőhatás lélektana. Magyar Pädagógia. 1934.
11. Böhm Károly: Tapasztalati lélektan. III. kiad. Budapest, 1904.
12. K. Bühler: Die geistige Entwicklung des Kindes. 6. kiad. Jena, 1930.
13. K. Dambach: Typologische Beobachtungen an Schulneulingen. Zeitschrift für Pädagogische Psychologie und Jugendkunde. 1937. január-február.
14. W. Mc. Dougall: Aufbaukräfte der Seele. Übersetzt von Dr. F. Becker und H. Bender. Leipzig, 1937.
15. Feldmann Sándor: Az ideges félelem és egyéb fejezetek a pszichopatológia köréből. Budapest, 1925.
16. Focher László: Stekel, Adler, Jung és Frank lélektana. Magyar Psychologiai Szemle. 1935.
17. S. Freud: A mindennapi élet pszichopatológiája. Ford. dr. Takács Mária. Budapest.
18. S. Freud: Bevezetés a pszichoanalízisbe.
19. Gartner Pál: A lelki betegségek keletkezése és gyógyítása.
20. K. Groos: Das Seelenleben des Kindes. Berlin, 1923.
21. W. Kaufman Irén: A félelemről. Magyar Psychologiai Szemle. 1931.
22. Kornis Gyula: A lelki élet. III. k. Budapest, 1919.
23. Kulcsár István: Bevezetés az individuálpaszichológiába. Budapest, 1932.
24. Jean Lacroix: Timidité et adolescence. Paris, 1936.
25. A. Legrün: Schreibfurcht und Schreibkrampf in der Schule. Zeitschrift für Pädagogische Psychologie. 1927.
26. Lexikon der Pädagogik der Gegenwart. I. Bd. Freiburg im Breisgau, 1930. 48—52, 844—846.1.

27. O. Liebeck: Das Unbekannte und die Angst. Leipzig, 1928.
28. Marczell Mihály: Gyermek és serdülőkori lelki képe.
29. Mikó Eszter: Szorongás és félelem az iskolában.
30. Mitrovics Gyula: A neveléstudomány alapvonalai. Debrecen, Budapest, 1933.
31. R. Müller=Freienfels: Kindheit und Jugend. Leipzig, 1937.
32. R. Müller=Freienfels: Die Hauptrichtungen der gegenwärtigen Psychologie. 3. kiad. Leipzig, 1933.
33. Nagy József: A pszichologia főkérdései. 1937.
34. Nagy Mária Ilona: A gyermek és a halál. Budapest, 1936.
35. Olasz Péter S. J. dr.: Gyermekkor, serdülőkori, nevelés. Budapest, 1938.
36. Paál Erzsébet: A jellemvonások lélektani vizsgálata. Szeged, 1938.
37. W. Preyer: Die Seele des Kindes. 7. kiad. Leipzig, 1908.
38. Ranschburg Pál: Az emberi elme. Érzelem, ösztön, akarat, egyéniség. Budapest, 1923.
39. Rousseau: Emil vagy a nevelésről. Ford. Füredi Ignác. 1896.
40. Th. Simon: Das Doppelleben des Kindes. Erlenbach-Zürich und Leipzig.
41. G. Stanley Hall: Ausgewählte Beiträge zur Kinderpsychologie und Pädagogik. Altenburg, 1902.
42. Szántó Károly: A szokás lélektana és pedagógiája. Szeged, 1937.
43. Valentine: The innate Bases of Fear. The Pedagogical Seminar and Journal of Genetic Psych. 1930. 394—419. l.
44. Várkonyi Hildebrand: A gyermekkor lélektana. I. Szeged, 1938.
45. Várkonyi Hildebrand: Bevezetés a neveléslélektanba. Budapest, 1937.
46. Várkonyi Hildebrand: Nevelés és gyakorlati lélektan. Az érzelmek nevelése. A félelem. Cselekvés Iskolája. 1937/38. 3—4. szám. 113—122. l.
47. Várkonyi Hildebrand: Nevelés és gyakorlati lélektan. Az érzelmek nevelése. A dac pedagógiája. Cselekvés iskolája. 1937/38. 5—6. szám. 217—236. l.
48. Vértess O. József: Az ideges gyermek. 1922.
49. Wessely Ödön: A tudatalatti lelki élet és a nevelés. A gyermek. 1935.
50. Wessely Ödön: A korszerű nevelés alapelvei. Budapest, 1935.
51. W. Stern: Psychologie der frühen Kindheit. 6. kiad. Leipzig, 1930.
52. Wundt Vilmos: A lélektan alapvonalai. 2. kiad. utánford. Rác Lajos. Budapest, 1898.
53. Th. Ziehen: Die Grundlagen der Charakterologie. Pädagogisches Magazin. 1300. füzet.
54. Zombor Zoltán: Az érzelmi élet lélektana és a modern didaktikai elvek. Néptanítók Lapja. 10. szám.

Életrajz.

Szolyván, 1913 október hó 16-án születtem. A polgári iskola elvégzése után 1927 őszén a debreceni református Kollégiumi Tanítóképző-intézet növendéke lettem és itt 1932-ben kántor-tanítói oklevelet nyertem. Katonai szolgálatomnak eleget téve 1933 októberében a szegedi Polgári Iskolai Tanárképző Főiskola magyar nyelv-irodalom és történelem szakcsoportjára rendes és ezzel egyidejűleg a M. Kir. Ferencz József-Tudományegyetem bölcsészeti karára rendkívüli hallgatónak beíratkoztam. A polgári iskolai tanári oklevelemet 1937. év júniusában kaptam meg. A m. kir. Vallás- és Közoktatásügyi Miniszter Ur 1937. évi július 20-án kelt rendeletével az Állami Polgári Iskola Tanárképző Főiskola filozófia- pedagógia tanszéke mellé díjtalan gyakornokká kinevezett és folytatólagosan a Horthy Miklós-Ösztöndíjat adományozta. 1937. év szeptemberében beíratkoztam a M. Kir. Ferencz József-Tudományegyetem bölcsészeti-, nyelv- és történettudományi karára, mint Apponyi-kollégiumi tag, filozófia-pedagógia szakos tanítóképző-intézeti tanárjelöltnek, ahol a tanári oklevelemet 1939. év májusában szereztem meg.

Doktori értekezésem anyagát a szegedi MÁV. Fiúnevelő-Intézet növendékei között gyűjtöttem, ahol nevelőtanári minőségben két éven át működtem. Tiszteletteljes hálával fejezem ki köszönetemet ez úton is dr. Várkonyi Hildebrand egyetemi tanár úrnak, aki munkám megírását állandóan figyelemmel kísérte és segítségemre volt a felmerült nehézségek megoldásánál, valamint dr. Mester János egyetemi tanár úrnak, aki a kéziratot volt szíves átnézni.

Tartalomjegyzék.

	Oldal
Bevezetés	3

I. RÉSZ.

I. Az érzelem helye a lelki jelenségek között	5
1. Az érzelem elhatárolása egyéb jelenségektől	5
2. Az érzelmi élet legmélyebb alapjai. A félelem ösztönös alapjai	7
II. A félelem és rokonjelenségei	14
1. A tulajdonképeni félelem	15
2. A szorongás	18
3. A félelem és szorongás közötti különbségek	23
4. Egyéb félelmi jelenségek	24
III. A félelem eredete	26
1. Szerzett- vagy öröklött-e a félelem?	26
IV. A félelmi állapotokat kísérő fiziológiás változások	31

II. RÉSZ.

A félelmi jelenségek szerepe a neveléslelektanban	33
V. Mitől fél a gyermek?	34
1. Az öröklött ösztönös félelem	35
2. A tapasztalatból fakadó félelem	38
VI. A család és az iskola, mint a gyermek természetes és kultúrkörnyezete	45
1. Az otthon és a gyermek	46
2. Hogyan alakítja a környezet (otthon) a gyermek félelmi és szorongásos állapotait?	48
3. A gyermek környezetének helyes viselkedése	53
4. Az iskola és a gyermek	56
5. Milyen feladat hárul az iskolára? Az iskolai mun- ka egészséges légköre megteremtésének az alap- vető feltételei	64
VII. A megfélemlített gyermek	67
1. Miért válik nehezennevelhetővé a gyermek?	67
A) Az ideges tünetekkel kapcsolatos viselkedések	71
1. A félnkség	71
2. A zárkózott, visszahúzódo, magánykereső gyer- mek. Enuresis nocturna, éjszakai felkiáltások	75

XB 116912

EGY-9h

	Oldal
B) A gyermek társadalomellenes viselkedései	76
1. A hazug viselkedés	76
2. A dac	79
3. A lopás	81
4. Pedagógiai megjegyzések a gyermekhibák következményeiről és a nevelés feladatáról	82
Befejezés	85
Jegyzetek	86
Irodalom	88
Életrajz	90
